

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
ІНСТИТУТ ПРАКТИЧНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА АРТ-МЕНЕДЖМЕНТУ

КАФЕДРА МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему

ЄВРЕЙСЬКІ ХУДОЖНИКИ ОДЕСИ

II ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Виконала:

студентка II курсу групи ММЕ-21-20з
спеціальності 023 «Образотворче
мистецтво, декоративне мистецтво,
реставрація»

Любічанська Ольга Олександрівна

Науковий керівник:

кандидат фізико-математичних наук,
професор Максимов Степан Йосипович

Рецензент:

кандидат мистецтвознавства,
Лампека Микола Геронтійович

Допустити до захисту:

Протокол засідання кафедри №   від   листопада 2021 р.

Завідувач кафедри мистецтвознавчої експертизи

Професор Федорук О. К.

Київ-2021

АНОТАЦІЯ

Любічанська О.О. Єврейські художники Одеси II половини XIX – початку XX століття. – Магістерська дипломна робота на правах рукопису.

Дипломна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістр за спеціальністю 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» – Київ, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2021.

Магістерська робота виконана на кафедрі мистецтвознавчої експертизи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Керівник дипломної роботи – кандидат фізико-математичних наук, професор Максимов Степан Йосипович.

Рецензент дипломної роботи – кандидат мистецтвознавства Лампека Микола Геронтійович.

Дипломна робота викладена на 114 сторінках, де основного тексту – 63 сторінки. Складається з таких структурних частин: анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (79 одиниць), додатків (38 рисунків).

У першому розділі проаналізовано соціально-економічне та культурно-мистецьке підґрунтя реалізації творчого потенціалу єврейських художників Одеси II половини XIX – початку XX століття. З'ясовано роль євреїв в розвитку міста. Охарактеризовано художнє середовище Одеси.

У другому розділі дипломної роботи систематизовано біографічні дані про єврейських художників, з огляду на хронологічний принцип та їхню

участь в творчих об'єднаннях. Проаналізовано жанрово-стилістичні акценти діяльності художників. Зроблено акцент на сюжетній спільності творчого доробку, де провідною є національна єврейська тема в творах.

У третьому розділі вивчено виставкову та аукціонну діяльність, присвячену промоції творчих здобутків художників-євреїв Одеси в період сучасності.

За підсумками роботи зроблено ряд висновків про необхідність дослідницької діяльності в напрямку відкриття нових фактів про єврейських художників Одеси II половини XIX – початку XX століття, подальший збір та систематизація даних про їх твори, жанрово-стилістичні особливості творчості кожного з художників.

Ключові слова: єврейські художники Одеси, митець, художній твір, живопис, творча спадщина, виставковий проект.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ПІД ҐРУНТЯ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОГО ЖИВОПISУ В ОДЕСІ В II ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	10
1.1. Соціально-економічні та культурно-мистецькі передумови розвитку єврейського художнього середовища Одеси	10
1.2. Роль єврейського населення Одеси в житті міста в II половині XIX – на початку XX століття.....	21
1.3. Характеристика художнього простору Одеси досліджуваного періоду ..	27
РОЗДІЛ II. ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЄВРЕЙСЬКОГО ЖИВОПISУ ОДЕСИ II ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ...	36
2.1. Видатні персоналії єврейського живопису.....	36
2.2. Жанрово-стилістичні напрямки й тенденції творчої діяльності художників	46
2.3. Національна тема в єврейському живописі	49
РОЗДІЛ III. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ В ПЕРІОД СЬОГОДЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ ЄВРЕЙСЬКИХ МИТЦІВ ОДЕСИ	56
3.1. Роль художнього спадку єврейських митців на світовому та українському арт-ринку	56
3.2. Промоція творчого доробку єврейських художників II половини XIX – початку XX століття в сучасному музейно-галерейному середовищі України та світу	60
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:	68
ДОДАТКИ	76

ВСТУП

У період сучасності творчість єврейських художників Одеси II половини XIX – початку XX століття становить значний інтерес для української мистецтвознавчої науки, оскільки суспільні запити вимагають якісно нових поглядів на усталені явища та факти. Митці з єврейським корінням зробили значний внесок в українське та світове мистецтво. При цьому, не втратили національну самоідентифікацію.

Тож, **актуальність даного дослідження** зумовлена необхідністю вивчення ролі художньої творчості одеських єврейських митців в загальноукраїнському мистецькому просторі вищезазначеного періоду. У даному випадку, головний акцент в дослідженні поставлено на національній приналежності художників, з огляду на територіальну й хронологічну складову.

Аналізуючи **джерельну базу**, дотичну до теми вивчення потужного спадку єврейських художників II половини XIX – початку XX століття, можна стверджувати про те, що на даний час відсутні наукові праці, які б комплексно представили діяльність єврейських митців в Одесі саме в цей часовий проміжок, враховуючи аналіз соціально-економічного та культурно-мистецького середовища, що впливало на їх діяльність. Оскільки дане питання можливо об'єктивно вивчити лише з врахуванням вищезазначеного.

Розвиток художнього мистецтва Європи та України, і окремо Одеси в досліджуваний період розглянуто в наукових працях О. Гуляєвої [5, 6], О. Барковської [37], В. Станка [23], Н. Асеєвої [34], Є. Голубовського та С. Лущика [47].

У той же час, слід згадати про наукові розвідки вітчизняних мистецтвознавців, присвячених окремим аспектам досліджуваної теми. Наприклад, праці В. Басанця [2], О. Барковської [37] та О. Кашуби-Вольвач [12], присвячені історії Товариства південноросійських художників і

Товариства незалежних художників, де важливу роль відігравали єврейські діячі образотворчого мистецтва.

Наявні напрацювання науковців про окремих художників єврейського походження. При аналізі художньо-стилістичних особливостей робіт, взято до уваги праці О. Гуляєвої [5, 6]. Загальноукраїнське мистецьке тло проаналізовано завдяки зверненню до колективних праць «Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ століття» та «Історія Українського Мистецтва у 5 томах» [10], наукові напрацювання В. Сидоренка [18].

При вивченні соціально-економічного, освітнього, культурно-мистецького середовища як визначального фактору для формування плеяди єврейських митців, опрацьовано нароби Г. Казовського [52], В. Станка [23], П. Герлігі[4]. Питання єврейської історії, культури, мистецтва, освіти євреїв в Одесі досліджено в працях С. Циперштейна [50, 78], І. Котлера [56], М. Щукіна та М. Шитюка [27].

У базі наукових джерел відсутні дані про передумови появи творчих персоналій єврейських митців в Одесі та їх місця в одеській художній школі. Окрім цього, не проведено аналітичну роботу з вивчення виставкової практики з популяризації робіт митців-євреїв II половини ХІХ – початку ХХ століття в наш час в Україні.

На даний час не здійснено комплексний аналіз творів живопису з метою виявлення спільних художньо-стилістичних рис та жанрових спрямувань у творчості єврейських художників південного осередку мистецького життя тогочасної України. Дотичними до цього питання є наукові розвідки В. Басанця [2], О. Караульної [11] та Л. Войскун [65].

Інформація про їх мистецькі здобутки знайшла своє відображення в окремих публікаціях науковців та переважно обмежена біографічними даними, згадками про найвідоміші живописні твори окремих представників цієї когорти митців. Наприклад, наукові напрацювання В. Малахова [61] та З. Кауфмана [53].

На даний час відсутня систематизація виставкової та аукціонної діяльності з промоції творів єврейських художників Одеси в ХХІ столітті, коли посилюється інтерес до даної теми. Пунктирно ці питання вивчала Л. Войскун [65], Б. Кердман [54].

Мета наукової роботи – дослідити значення та особливість творчого спадку єврейських художників в одеському та загальноукраїнському мистецькому середовищі II половини ХІХ – початку ХХ століття.

Задля успішного досягнення мети дослідження поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати соціально-економічне та культурно-мистецьке становище в Одесі в досліджуваній історичний період як тло для діяльності єврейських митців міста;

- сформуванати перелік єврейських художників II половини ХІХ – початку ХХ століття, чия діяльність провадилась в Одесі та описати їх творчі біографії;

- дослідити жанрове спрямування художньої діяльності митців;

- охарактеризувати визначальні особливості художньої манери кожного з досліджуваних художників;

- здійснити дослідницьку роботу в напрямку аналізу стану та перспектив популяризації творчого спадку єврейських художників Одеси в період сучасності в музейно-галерейному просторі України й світу;

- визначити місце творчих надбань художників єврейського походження, чия діяльність провадилась в Одесі в II половини ХІХ – початку ХХ століття, на сучасному українському арт-ринку.

Об'єкт дослідження – творчість єврейських художників Одеси.

Предмет дослідження – образотворче мистецтво Одеси II половини ХІХ – початку ХХ століття.

Методологічну основу дипломного дослідження сформували ряд методів дослідження, застосованих для вирішення поставлених завдань:

- метод аналізу (вивчення джерельної бази дослідження, виставкової та аукціонної діяльності з метою популяризації творчої спадщини художників);
- історичний метод (вивчення соціально-економічних, культурно-мистецьких процесів та аналіз діяльності художників у відповідному хронологічному порядку);
- метод мистецтвознавчого аналізу (характеристика художньо-стильових особливостей творчості єврейських митців);
- метод систематизації й узагальнення (характеристика ролі творчості єврейських художників в художньому просторі Одеси, України та світу);
- порівняльний метод (зокрема, співставлення творчості художників, що були членами Товариства південноросійських художників із митцями, що входили до складу Товариства незалежних художників);
- метод класифікації (визначення переліку митців, приналежних до окремих творчих об'єднань періоду, що вивчається);
- метод індукції й дедукції (з'ясування особливості діяльності художників-євреїв у мистецькому просторі Одеси).

Наукова новизна дипломного дослідження полягає в наступному:

- творчий доробок єврейських художників Одеси вперше розглядається з точки зору спільності сюжетів, а не тільки з огляду на національну приналежність;
- художнє середовище Одеси II половини XIX – початку XX століття вивчено у векторі національної приналежності учасників мистецького процесу – єврейських художників;
- здійснено комплексну мистецтвознавчу розвідку з визначення масштабу значення діяльності митців з єврейським корінням для образотворчого мистецтва Одеси та України в цілому;

- із огляду на хронологічний принцип, вперше систематизовано сучасні виставкові заходи з представлення робіт єврейських художників-одеситів;
- вперше в науковому середовищі зібрано та систематизовано дані про місце творчої спадщини єврейських художників Одеси на українському та світовому арт-ринку.

Хронологічні межі наукової роботи окреслені II половиною XIX століття – початком XX століття.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані дані можуть бути використані в українському освітньому процесі, в профільних мистецьких вищих навчальних закладах, з метою вивчення ними окремих граней художнього процесу України. Також, варто застосовувати дані наукові розвідки в просвітницькій роботі, присвяченій діяльності єврейських художників на території України. Доцільно застосовувати отримані знання в екскурсійній роботі на території історичного середовища Одеси – полікультурного міста. Адже художники-євреї є знаковою частиною її минулого.

Апробація результатів дослідження.

Основні результати дослідницької роботи були представлені автором під час науково-практичної конференції «Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей», що відбулась 28 – 29 жовтня 2021 року в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв. У межах конференції тезово висвітлено творчий доробок Соломона Кишинівського – видатного представника єврейських художників Одеси II половини XIX – початку XX століття.

Дипломну роботу виконано на кафедрі мистецтвознавчої експертизи Інституту практичної культурології та арт-менеджменту Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

РОЗДІЛ I. ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОГО ЖИВОПИСУ В ОДЕСІ В II ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1.1. Соціально-економічні та культурно-мистецькі передумови розвитку єврейського художнього середовища Одеси

Для того, аби вивчити специфіку творчої традиції єврейських художників Одеси II половини XIX – початку XX століття, необхідно здійснити дослідницьку роботу з виявлення передумов для їх появи та подальшої успішної діяльності в місті. Оскільки варто розуміти взаємопов'язані економічні, соціальні, культурно-мистецькі фактори, в яких і сформувалась єврейська образотворча традиція.

У визначений темою дослідження часовий проміжок, місто Одеса, засноване в 1794 році, було важливим адміністративним, промисловим, культурним, фінансовим, торгово-економічним, науково-освітнім осередком. Вдале географічне розташування на північно-західному узбережжі Чорного моря й успішні кроки з економічного розвитку міста припали тому, що Одеса в II половині XIX століття була одним із найбільш міст-портів не лише в країні, а й в світі – стала крупним європейським осередком торгівлі [19].

Із часу свого заснування і протягом періоду, визначеного як межі дослідження в даній роботі, в Одесі кількість населення зростало стрімкими темпами. За словами В. Станка, станом на 1808 р. кількість населення становила близько 12.5 тис. жителів, а в 1861 р. вже 115 тис. чол. У цей період Одеса посідала згідно цього показника перше місце в Україні.

Це відбувалось як внаслідок природного приросту (високий рівень народжуваності), так і завдяки розвитку економіки міста, завдяки чому Одеса була надзвичайно перспективним середовищем для проживання для переселенців з різних губерній держави та з-за кордону.

В. Станко вказує, що стрімке зростання кількості населення було помітною ознакою міста. За його словами, в 1861 р. в Одесі проживало 115.5 тис. чол., в 1873 р. вже 193.5 тис. чол. А в 1900 р. кількість населення досягло майже 450 тис. чол. [23, с. 229].

Завдяки тому, що Одеса була портовим центром світового значення, розташованим на перетині міжнародних торгово-економічних магістралей – була багатонаціональним містом. Тож закономірним наступний факт: тут з перших років існування міста провадився активний міжкультурний діалог.

Міське середовище було сприятливим для процесу взаємодії різних релігій та культур. Як наслідок – відбувався процес акультурації. Або ж, зміни рис тієї чи іншої матеріальної культури, звичаїв і традицій при взаємовпливі різних соціокультурних систем [61, с. 15].

Отже, з часу свого заснування, Одеса вирізнялась розмаїттям національного складу. Якщо взяти до уваги хронологічні межі даного наукового дослідження, в цей період в Одесі проживали представлені у всіх соціальних станах та групах українці, росіяни, євреї, болгари, молдовани, серби, гагаузи, німці, білоруси, вірмени, греки, французи, італійці, і т. д.

Єврейська громада Одеси була однією з найбільших на території України, тут найповніше був відображений історичний та соціокультурний досвід євреїв країни. Із часу заснування міста, в кінці XVIII століття до міста на постійне проживання мігрували євреї з Волині, Поділля, Херсонської губернії, Білорусі. А на початку XIX століття почались активні міграційні процеси до Одеси єврейського населення Галичини.

Місто розвивалось дуже швидкими темпами. Торгова діяльність була пріоритетним напрямком. Причому, як внутрішня, на ринках України та Російської імперії, так і міжнародна. Цьому сприяв стрімкий розвиток Одеського порту та, як наслідок, торгової співпраці з Австрією, Грецією, Туреччиною, Індією, Францією, Англією, Бельгією, Японією, Італією, Португалією та іншими державами.

Це стосувалось як експорту – в першу чергу, зернових культур, так і імпорту, де лідирувало ввезення кам'яного вугілля, бавовни, чаю. Торгове спрямування розвитку Одеси стало можливим завдяки розвитку в цей період судноплавства та залізничного транспорту – першу на території України залізничну дорогу було прокладено саме від Одеси.

Зростання обсягів міжнародної торгівлі та переселення до Одеси іноземців, слугували поштовхом до подальшого розвитку міжнародних зв'язків. Станом на 1861 рік тут працювали консульства більш ніж 15 держав [23; 92].

Зростала кількість населення й успішно розвивались усі сфери міського життя. Сприяли цьому й урядові пільги для купців та інших верств населення Одеси, скасування кріпосної системи в 1861 р. Розвивалась внутрішня міська торгівля й ремісництво, оскільки місцеве населення, кількість якого постійно зростала, все більше потребувало різних видів товарів, які можна було придбати як на більш ніж 23 базарах (наприклад, базар на Молдаванці, на Грецькій площі, Старий базар), так і в торгових лавках, ятках, магазинах тощо.

Кількість і тих, й інших теж постійно зростала в Одесі, з огляду на попит. Так само, як і готелів, трактирів, ресторанів. В. Станко в праці «Історія Одеси» вказує, що «у 1802 р. в місті було 414 лавок разом з торговими погрібами, а в 1857 р. в місті нараховувалось 1600 лавок і 554 торгові погребі» [23; 92].

Із 1810 року діяла Одеська біржа, яка мала товарний профіль діяльності, також здійснювала й банківські операції, надавала кредитні послуги. Мала вплив не лише на Одеське комерційне середовище, а й на всі порти Чорного та Азовського морів, мала зв'язки з найбільшими торгово-економічними осередками Російської імперії.

Одеса була одним із центрів виникнення банківської справи, підґрунтям якої стали торгові дома (інша назва – банківські контори, банківські дома), в яких було поєднано торгіву й банківську діяльність, яка в

багатьох випадках була настільки масштабною, що розповсюджувалась за межі країни.

Кредитна справа в II половині XIX століття була в місті надзвичайно потужною, давала поштовх в тому числі, й для стрімкого розвитку промисловості. Діяли й ощадні каси, ломбарди й страхові товариства. Серед найвідоміших банків та кредитних компаній того періоду в Одесі – Одеський обліковий банк, Одеське міське кредитне товариство, Бессарабсько-Тавридський земельний банк.

Зокрема, функціонували підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, підприємства харчової, металообробної, хімічної, легкої та машинобудівної промисловості. До найбільших та найвідоміших підприємств, за даними В. Станка, належали завод з виробництва сільськогосподарських машин Гена, металургійний завод Шполянського, цукрово-рафінадний завод Олександрівського товариства та інші.

Значною мірою розвиток міста залежав від управлінських традицій. Беручи до уваги віддаленість міста від загальнодержавного управлінського центру, процес керівництва Одесою носив риси самостійності. Це дозволяло більш оперативно приймати адміністративно-управлінські рішення та успішно розвивати різні сторони міського життя.

Із часу заснування цього адміністративного центру Півдня України, до цих процесів залучались управлінці, політики, громадські діячі та промисловці, які в своїй діяльності керувались практичними знаннями про традиції ведення справ Західної Європи, оскільки мали тісні економічні зв'язки з рядом країн Європи.

Вищим керівним представником південного регіону та Одеси були генерал-губернатори, які призначались царською владою. А очільники міста керували ним від 2 до 4 років. В період, який обрано для теми наукової роботи, містом, зокрема, керували М. Крузенштерн, Ф. Алопеус, П.

Местмахер, П. Антонович, С. Яхненко, О. Строганов, С. Воронцов, М. Новосельський, Г. Маразлі, П. Зелений.

Благодійна діяльність, спрямована на освіту, медицину, будівництво доріг, притулків, освітлення та, в цілому, допомогу бідним містянам, здійснювалась в даний період переважно за кошти громадського управління, національних об'єдань і товариств міста, представників духовенства різних конфесій, станових товариств. У той же час, в Одесі помітним був сильний контраст між заможними й незаможними верствами населення.

Із 70-х рр. XIX Одеса стала одним із осередків українського національного руху й відродження згуртування української нації, піклування мовою, культурою, звичаями й традиціями. Із цією метою розпочала свою діяльність українська Громада, започаткована представниками інтелігенції. Представники громади співпрацювали з громадою Києва задля спільної цілі – зміцнення національного духу українського народу.

Членами одеської Громади були як представники поміркованих, так і радикальних соціально-політичних ідейних переконань антиімперського спрямування. До неї входили подружжя просвітителів О. та С. Русових, педагоги Л. Смоленський, І. Руденко та О. Андрієвський, громадські діячі М. Ковалевський, П. Климович, В. Мальований, М. Боровський, композитор П. Ніщинський, етнограф і журналіст Є. Борисов, соціолог Ф. Щербина, літературознавець М. Комаров, юрист С. Шелухін, композитор П. Ніщинський, художник О. Ждаха, лікар І. Липа та інші.

У 1880-х рр. почала діяти «Молода громада», членами якої були робітники, учні та студенти, ціллю яких було покращення суспільно-духовної ситуації в місті. Членами «Молодої громади» були всесвітньо відомий епідеміолог Д. Заболотний, студенти О. Лосятинський, Н. Галимський, Б. Савлуков та інші.

Активну роботу в II половині XIX століття провадили народницькі гуртки та групи, Одеська революційна агенція, робітничі рухи та організації (наприклад, Південноросійський союз робітників»), соціал-демократичні

утворення. Це свідчило про бурхливе суспільне життя в місті, що гостро реагувало на політику царату.

У 1905 році задля підвищення рівня національної самосвідомості та підтримки української національної ідеї, просвітницької роботи в Одесі почала діяти «Просвіта». До її складу увійшли І. Луценко, І. Липа, Т. Климович, Г. Панченко та багато інших чиновників та громадських діячів, кому була небайдужа доля української культури.

Члени одеської «Просвіти» докладали значних зусиль для популяризації здобутків української культури, звичаїв і традицій українського народу. Значна частина робіт велась у форматі лекцій для всіх зацікавлених даними питаннями. Приділялась увага й сторінкам історії України. Також читались лекції з української літератури – наприклад, відбувались зібрання, присвячені творчості Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького.

Великим успіхом користувались музичні вечори та концерти, вела роботу студія, що гуртувала зацікавлених українським драматичним театром. Усі бажаючі могли відвідувати бібліотеку й музей, що діяли при одеській «Просвіті». За даними В. Станка, у 1908 р. понад 500 одеситів були членами товариства [23, с. 234].

Одначе, міська влада була вкрай занепокоєною зростаючим авторитетом організації та кількістю прихильників діяльності «Просвіти» й проведенням заходів українською, а не російською мовою. Тому, в 1909 р. вона припинила свою діяльність. Колишні члени «Просвіти» вже в наступному році об'єднались в «Український клуб», що проіснував 4 роки. Також в Одесі в даний період діяло музично-драматичне об'єднання «Українська хата», створене з метою розповсюдження просвітницьких ідей задля зростання інтересу серед містян до української історії, науки, культури.

Щодо релігійного питання – його також необхідно розглянути пунктирно. Адже, як вже зазначалось, Одеса була багатонаціональним містом. А, отже, цілком закономірним був факт існування тут кількох

релігійних конфесій, які мали великий вплив на життя міста. Найвпливовішою була православна церква.

Діяли, за словами В. Станка, в Одесі й «...Грецька Свято-Троїцька, Римо-Католицька, Євангельсько-Лютеранська, Євангельсько-Реформаторська, Вірмено-Григоріанська церкви, Одеський равинат. На початку ХХ століття в Одесі діяло 50 православних храмів, 2 православних монастирі, 3 католицькі храми, 2 протестантські церкви, кінеса, 54 синагоги й молитовні будинки» [23, с. 244].

Далі варто розглянути основні віхи освітньо-наукового й культурно-мистецького розвитку Одеси. Даний період характеризується посиленням інтересу містян до здобутків мистецтва, культури, історії, археології, архітектури, народних звичаїв і традицій, яким до цього надавалось менше уваги.

У першу чергу, це почало відбуватись завдяки зростанню рівня самосвідомості міської інтелігенції, згуртованість та ініціативність якої була потужною рушійною силою для відкриття освітніх та музейних закладів, виставкової діяльності тощо. Не менш важливим фактором та водночас підґрунтям розвитку різних напрямків міської культури та мистецтва стало успішне економічне становище міста.

У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею було відкрито Новоросійський університет (Рис. 1), в якому в кінці ХІХ століття приймали студентів медичний, юридичний та історико-філологічний факультети, де викладали, серед інших, М. Сеченов, І. Мечников, В. Преображенський, І. Некрасов, Ф. Успенський, М. Ланге. Цей вищий навчальний заклад був одним із найкращих в регіоні, адже попри доволі складну фінансово-матеріальну ситуацію, що ускладнювала освітній процес, його випускники були цінними фахівцями в багатьох сферах. У кінці 1880-х рр. розпочалась робота Вищих жіночих курсів, що користувались великим попитом серед бажаючих здобути освіту.

У цілому, відкриття Новоросійського університету стало поштовхом до розвитку системи народної освіти. На межі ХІХ та ХХ століть в місті

функціонувала розвинена мережа закладів освіти різних рівнів і форм власності.

У 1890-х рр. працювали майже 10 виробничих і комерційних училищ. Діяла система народних та приходських навчальних закладів – шкіл та училищ. З-поміж інших, працювало 63 училища при парафіях, училище Товариства красних мистецтв (для чоловіків), 5 училищ для жінок, ряд училищ при різних церковних конфесіях. Приймали учнів і 8 училищ 2-го розряду та 14 училищ 3-го розряду. Працювали 6 училищ, створених на громадських засадах та понад 20 приватних училищ для єврейського населення Одеси.

Надавали освітні послуги й гімназії та профільні училища. За даними В. Станка, в місті здійснювала роботу прогімназія, жіночі гімназії, реальні училища, комерційні училища. До інших учбових закладі міста належали Кадетський корпус, Інститут шляхетних дівчат, Військове училище, Миколаївський кадетський корпус.

Станом на 1897 р. частка неписьменного населення Одеси становила 42.2%, що свідчило про те, що, попри стрімкий соціально-економічний розвиток, переважна більшість містян була позбавлена можливості навчатись [23, с. 256].

Вивчаючи подальші періоди, В. Станко вказує: «З ростом населення міста зростає і мережа навчальних закладів. В 1908 р. в Одесі діяли 31 гімназія, 4 реальні училища, 52 єврейські заклади різних типів і лише 1 українська гімназія. Крім того, в місті нараховувалось понад 20 приватних середніх і початкових навчальних закладів і понад 10 спеціальних учбових закладів...» [23, с. 256].

У вказаний період активно розвивалась сфера науки – уже на початку ХХ століття Одеса була одним із найважливіших наукових осередків тогочасної Російської Імперії. Особливістю наукового процесу в Одесі було поєднання місцевими науковцями теоретичної та практичної частини

дослідження – в цьому напрямку діяла ціла плеяда вчених, які отримали світове визнання.

Завдяки цьому вперше на теренах Російської імперії, плідними стараннями науковців, було відкрито астрономічну обсерваторію, ботанічний сад, бактеріологічну станцію. І. Мечниковим було започатковано в місті потужну біологічну школу. Діяла офтальмологічна клініка, яку в 1911 р. очолив вчений зі світовим ім'ям В. Філатов.

Проводили в цей період свою наукову діяльність біолог та ембріолог О. Ковалевський, фізіолог та психолог І. Сеченов, фізики Ф. Шведов й М. Умов, геолог М. Головківський, математик Є. Сабінін та інші. До визначних діячів гуманітарних наук належать діячі історії й археології Е. Штерн, філософ М. Грот, психолог М. Ланге, лінгвіст О. Кочубинський, літературознавець І. Некрасов, археолог та мистецтвознавець Н. Кондаков, діяч юридичною науки Ф. Леонтович, історики О. Маркевич, С. Алавіані та інші. Питаннями культурології в місті займались О. Павловський та П. Біціллі. Отже, в Одесі потужною була наукова школа історії, археології, математики, фізики, медицини, біології, астрономії, хімії.

В означений період працювало Одеське товариство історії і старожитностей та Історико-філологічне товариство, одеське відділення Російського технічного товариства, Товариства сільського господарства Південної Росії тощо.

Варто зупинитись і на питанні діяльності засобів масової інформації як уособлення громадської думки, її запитів та соціально-економічних тенденцій. У 1860-х – 1860-х рр. виходила газета «Одеський вісник», що в той період була єдиним періодичним виданням міста й щотижневий журнал «Схід». У відповідь на суспільні запити, в 1869 р. було започатковано приватну газету «Новоросійський телеграф».

У 1880-х рр. виходила газета «Правда» та журнал «Бджілка». У той же час було започатковано 2 нових видання – «Одеські новини» та «Одеський листок». У 1890-х рр. випускались газета «Південний огляд» та журнали «На

морі й суші» й «Життя Півдня». Разом із тим, на межі ХІХ та ХХ століть налагодився випуск вузькоспеціалізованих періодичних видань («Південноросійська медична газета», «Шкільний огляд», «Єврейський медичний журнал» тощо).

У 1906 році світ побачила газета одеської «Просвіти», що спершу отримала назву під назвою «Народне діло». Згодом її було перейменовано в «Народну справу». Це видання стало першим в місті офіційно дозволеним проукраїнським виданням, в якому висвітлювались питання економіки, політики, літератури й науки. Загалом, у кінці ХІХ століття в Одесі існувало близько 20 періодичних видань. Станом же на 1913 р. їх кількість зростає вдвічі. [23, с. 258].

Книжкова справа розвивалась великими темпами, завдяки чому Одеса в досліджуваний час була центром книгодрукування півдня України. Працювали друкарні Г. Ульріха, П. Францова, Є. Фесенка та інших підприємців. Одеса була на 4 місці в державі за темпами книгодрукування. Для прикладу, за даними В. Станка, в 1895 р. місті було надруковано понад 2.5 мільйони примірників книг.

Популярністю користувались книги авторства Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого та інших авторів. Але, при цьому, переважна більшість книг в досліджуваний час друкувалась російською мовою. Діяла мережа книгарень, читальні та система бібліотек, де чільне місце посідала діяльність Міської публічної бібліотеки.

Розвивалось театральне мистецтво. Відвідувачів приймали кілька драматичних театрів, серед яких Міський, Народний та Літній театри, гастролювали трупи з різних міст держави та з-за кордону. Свій творчий потенціал тут в 1870-х рр. розкрив М. Кропивницький. У 1883 р. в Одесі гастролювали М. Заньковецька, М. Садовський. Роком пізніше до них приєдналися П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий.

Оперний театр також користувався великою повагою містян. Було поставлено музичні твори П. Чайковського, М. Аркаса, М. Глинки, М.

Лисенка, А. Рубінштейна. Внесок в українське музичне мистецтво в цей період зробили композитори-одесити П. Сокальський та П. Ніщинський. Діяло Філармонійне товариство. Працювала Одеська консерваторія.

Архітектурне обличчя міста в досліджуваний період набуло своєї нинішньої впізнаваності, що полягала у гармонійному поєднанні різних архітектурних стилів, беручи до увагу полікультурність Одеси. В місті працювало коло видатних архітекторів, серед яких – М. Лінецький, Л. Влодек, Ю. Дмитренко, Я. Пономаренко, І. Яценко.

Унікальний архітектурний простір міста формували культові, житлові й громадські споруди, будівлі закладів освіти та культури, торгівлі й промислової діяльності. Серед них – один із корпусів Новоросійського університету, театр опери та балету, будівля Нової біржі, готелі «Лондонський» та «Брістоль».

Варто зупинитись на розвитку скульптури, твори якої також формували «обличчя» міста. До найвизначніших скульпторів належав Л. Йоріні, що був автором скульптур Меркурія та Цицери, що стали окрасою будівлі Одеської біржі. Ф. Бруггером створено монумент М. Воронцова, внесок якого в розвиток міста був значним. Ж. Полонська була автором скульптури О. Пушкіна.

Поштовхом до розвитку музейної справи в місті стало відкриття в 1899 р. Одеського міського музею красних мистецтв, де експонувались твори живопису, графіки, скульптури. На даний час це – Одеський художній музей [28]. Масштабна науково-дослідна й просвітницька робота велась в Міському музеї старожитностей (на даний час це Одеський археологічний музей НАН України).

II половина XIX – початок XX століття характеризується розквітом образотворчого мистецтва в Одесі, здобутки якого мали важливе значення не лише для українських та загальноімперських просторів, а й на світовому рівні. У цілому, щодо цього питання можна стверджувати, що образотворчому мистецтву міста була притаманна жанрова та стилістична

багатогранність, поєднання в міському художньому просторі академічних традицій та новацій. Дану тему висвітлено детально в наступних підрозділах дипломної роботи.

Підсумовуючи вищезазначене, можна ствержувати про те, що Одеса була провідним поліетнічним українським та світовим соціально-економічним, освітнім, науковим, культурним центром. Сукупність цих факторів стало підґрунтям для розвитку одеської художньої традиції, невід'ємною складовою якої були єврейські художники.

1.2. Роль єврейського населення Одеси в житті міста в II половині XIX – на початку XX століття

Подальшим кроком наукової роботи є з'ясування ролі єврейської громади Одеси в розвитку міста. Адже вкрай важливо розуміти середовище, в якому художники середини XIX – початку XX століття розкривали свій творчий потенціал. Тогочасна єврейська спільнота міста провадила активне життя, при цьому вирізняючись соціальною, культурною та релігійною багатовекторністю. Одеса була одним із найзначніших центрів розвитку єврейства у світі.

М. Шитюк та В. Щукін у своєму масштабному дослідженні історичного шляху євреїв півдня України XIX – початку XX століття, зазначають щодо вищезазначеного: «Прихильність щодо поселення євреїв в місті виявляв фактичний засновник Одеси О. Дерібас. В 1795 р. в Одесі проживали 240 євреїв, які склали більше 10 % жителів міста. Вони отримали право брати участь у виборах в Міську Думу і в 1796 р. обрали гласним Меїра Елмановича. В 1798 р. створено кагал, згодом збудовано синагогу. До середини 20-х рр. XIX ст. єврейська громада міста нечисельна і пасивна. Ситуація змінилася після переселення великої групи галицьких євреїв (з м. Броди), які зайняли провідне місце в хлібній торгівлі, поступово витісняючи з цього бізнесу греків та італійців» [27, с. 81].

Уже станом на середину XIX століття, майже четверту частину населення Одеси становили євреї (17 тис. чол.). Досліджуючи соціально-економічний стан міста, М. Шитюк та В. Щукін відзначили, що серед тих одеситів, які провадили торгівлю діяльність, євреїв було 53,2% і, як проаналізували науковці, з часом цей відсоток лише зростав, що свідчило про значні успіхи єврейського населення Одеси на ниві торгівлі. Також і про те, що кількість євреїв в порівнянні з представниками інших національностей, зростала набагато швидше [27, с. 82].

Зокрема, в 90-х роках XIX століття в місті проживали понад 124 тис. євреїв. Зростання їх кількості пов'язано переважно з активними міграційними процесами. Оскільки Одеса була привабливим осередком для переселення з різних регіонів Російської імперії. Це пояснюється поліетнічним складом міського населення, де пліч-о-пліч співіснували різні культури, динамічно розвивалась освіта, наука, медицина, торгівля тощо.

Тобто, Одеса була унікальним осередком проживання для євреїв тогочасної Російської імперії – зокрема, з точки зору можливості успішно провадити успішну діяльність в сфері комерції. Тож, провідними сферами міського середовища, де єврейське населення посідало ключові позиції, була торгівля, банківсько-кредитна справа, освіта, наука, культура та мистецтво, соціально-політичне середовище [64].

З огляду на потенціал міста як провідного портового міста-лідера з експорту товарів в інші країни, саме єврейські підприємці були лідерами в сфері торгівлі зерном. За свідченнями Електронної єврейської енциклопедії, в 1910 р. 46 із 55 торгових компаній, профілем діяльності яких була торгівля зерном, належали євреям. Частка цих компаній в експорті становила 89,2% [79].

Лідуючими були й позиції євреїв у банківській справі та ланці дрібної торгівлі. Зокрема, в 1910 р. вони володіли 7 з 10 банків та 56% крамницями різної спеціалізації. Виключно євреї займались дрібною

торгівлею – коробейництвом. А 63% ремісників-одеситів були єврейської національності.

На початку ХХ століття 43% фабрик та заводів належало євреям-підприємцям – переважно, це стосувалось паперової та харчової ланки промисловості. У той же час, незначною була кількість євреїв-робітників, за винятком вантажників у міському порту [79]. До найвідоміших промислових єврейських династій належать Бродські, Рафаїловичі, Ефрусі.

У медицині, юриспруденції, фармацевтичній справі, мистецтві та літературі було реалізували себе багато євреїв-одеситів. В. Станко акцентує увагу на тому, що «Загальна кількість людей інтелектуальної праці – вихідці з євреїв – перевищувала їх долю в населенні міста».

У кінці ХІХ століття серед міського населення нараховувалось близько 2000 заможних євреїв, серед яких – промисловці (купці), почетні громадяни, особи дворянської приналежності та члени їх родин. Разом із тим, соціально-економічне становище більшості євреїв-одеситів досліджуваного історичного періоду було вкрай важким, що посилилось після низки єврейських погромів. Окрім цього, особливою рисою єврейського життя одеси в ІІ половині ХІХ – на початку ХХ століття був розвиток злочинності, що розвивалась в середовищі найбідніших верств населення [79].

Єврейське населення відіграло важливу роль в громадсько-політичному житті Одеси. Активну діяльність провадили численні єврейські благодійні організації. Було засновано ряд благодійних установ, які допомагали різним верствам населення. До таких належала лікарня, єврейський притулок, Товариство взаємного допомоги прикажчиків-євреїв міста Одеси (при ньому діяла велика бібліотека, 2 сирітських будинки). Благодійною роботою займалось Товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей, Товариство санаторних колоній та інші.

Діяли політичні партії та громадські об'єднання сіоністського, соціалістичного та інших спрямувань. Лідруючі позиції та соціал-демократичну позицію займав Бунд – Загальний єврейський робітничий союз

Литви, Польщі, Росії. Активну діяльність вели Союз досягнення повних прав євреїв в Росії, Соціалістична єврейська робітничка партія, Єврейська народна партія та інші.

У 1905 р. переважна більшість єврейської громадськості була згуртована в одеському відділенні Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу в Росії. Кінець XIX століття в Одесі став періодом, коли місто стало провідним осередком руху сіоністів.

Єврейська спільнота Одеси мала світський характер. У той же час, провадила активне релігійне життя. На межі XIX та XX століть діяло 49 будинків молитви та 7 синагог, серед яких – Ор-Самеах (Рис. 2), Нова, Ремісничка та Бродська. В останній в 1909 р. вперше на теренах імперії було встановлено орган.

На межі XIX та XX століть Одеса була провідним культурно-мистецьким, освітнім та літературним осередком єврейства не лише півдня України, а й світу. У цей час тут реалізували себе видатні науковці, освітяни, художники, літератори, кінематографісти й театральні, громадсько-політичні діячі [52].

Щодо аналізу єврейської освіти в Одесі, то для початку слід зазначити, що станом на 1863 р. в місті нараховувалось 128 євреїв-гімназистів. У подальші десятиліття їх кількість зростає. Однак, вже в 1887 р., після впровадження так званої відсоткової норми прийому євреїв на навчання, після оприлюднення в 1886 р. «Закону про заходи щодо впорядкування складу учнів середніх та вищих навчальних закладів», кількість євреїв в учбових закладах скоротилась на 48%.

Станом на 1910 р. в середніх учбових закладах міста, для яких була встановлена відсоткова норма, навчалось 560 євреїв. Деякі ж спеціальні середні заклади приймали євреїв без даної норми. Наприклад, Імператорське художнє училище та Імператорське музичне училище.

Діяла велика кількість хедерів – початкових релігійних шкіл для хлопців. Для прикладу, в тому ж 1910 р. в 200 хедерах здобували освіту

близько 5000 учнів. Діяли й 3 школи талмуд-тора. Із 1906 р. працювала й вища школа юдаїзму, де вивчення навчальних дисциплін відбувалось за допомогою наукових методів, які застосували в равинських семінаріях багатьох країн Європи [79]. Навчальну діяльність вела вища школа іудаїзму, відкрита в 1905 р. за сприяння Р. Черновіца.

Введення такого обмеження спонукало єврейські громадські об'єднання до створення низки середніх навчальних закладів. Наприклад, Одеської чоловічої єврейської гімназії, заснованої Михайлом Іглицьким. Тут та в інших освітніх осередках навчання здійснювалось згідно програм, що відповідали загальноімперським правилам. Щодо викладання єврейських предметів, то вивчалась історія єврейського народу, Біблія та іврит [70].

Одеса була важливим осередком єврейської літератури. В місті літературною творчістю на івриті, ідиші, російській мові займались численні поети та прозаїки, представники сфери публіцистики. Серед них – Володимир (Зеєв) Жаботинський, письменник, громадський діяч та публіцист; Йосип Клаузнер, історик та літературознавець, лінгвіст; Семен Фруг, поет, перекладач та публіцист; Менделе Мойхер-Сфорім, письменник, фундатор єврейської літератури; Ахад-ха-Ам, письменник-публіцист, філософ [66].

Активно розвивалась і єврейська видавнича справа. Зокрема, в 1863 р. розпочав діяльність Мовша Нахманов Бейленсон, як видавець єврейських книг. Із того ж року книги на ідиші та івриті почав видавати Олександр Цедербаум – протягом 10 років світ побачило понад 100 найменувань книг. Проводили діяльність типографії, якими володіли Авраам Варшавер, Або Дихно та інші [58].

Успішною була діяльність Меєра Козмана, який почав цю діяльність в 1899 р. А до 1904 року випустив понад 40 книг та брошур, загальний тираж яких склав близько 200 тис. екземплярів. Одним із найвідоміших було видавництво Якова Шермана – першого видавця на теренах Російської імперії, який почав масово випускати літературу сіоністського спрямування.

Його видавництво займалось створенням єврейської історичної та художньої літератури, шкільних підручників тощо. До найвідоміших видань належать «Єврейська старовина», «Єврейські народні казки», 12-томник «Історія євреїв від найдавніших часів до сьогодення».

На початку ХХ століття за кількістю видань Одеса була одним з найбільших центрів книгодрукування – посідала 4 місце в тогочасній Російській імперії, поступаючись лише Петербургу, Москві та Києву.

Активно провадилось і видання газет та журналів, багато з яких на івриті й ідиші. З-поміж них, виходила газета «Гамеліц», до якої здійснювався випуск додатку мовою ідиш «Кол мевасер». Із 1860 р. видавалась газета «Схід», що стала першим російськомовним єврейським періодичним виданням на території Російської імперії.

Із 1896 р. випускався літературно-науковий та громадсько-політичних щомісячник «Ха-Шілоах». У 1906 та 1907 рр. видавався щотижневик «Кадима». Затребуваною в одеситів була газета «Єврейська думка» та «Єврейський голос». Із періодичними виданнями як арт-критики співпрацювали відомі єврейські діячі науки й мистецтва, серед яких – Амшей Нюренберг [79].

В 1909 році розпочав роботу «Літературно-художній театр» під керівництвом Переца Гіршбейна. До найвідоміших п'єс належать «Заручини», «Із хвилею», «Жіночі серця», «Іоель», «Бог помсти». У 1911 р. керівник театру емігрував до США, театр припинив свою роботу, а його п'єси користувались попитом та з успіхом ставились на сценах єврейських театрів багатьох країн [24, с. 19].

Аналізуючи з різних підходів тло, на якому формувалась єврейська художня традиція – слід згадати і про єврейські погроми, перший із яких відбувся в місті в 1821 р., наступний в 1859 р. Після цього – в 1871, 1881, 1905 та 1907 рр. Ці трагічні події в історії євреїв Одеси були спричинені все більш зростаючими позиціями євреїв у торговій сфері міста й південного

регіону в цілому, та витіснення ними позицій греків, які теж активно займалися торговою діяльністю.

Під час погромів було знищена значна частина майна єврейського народу, зафіксовано загиблих та поранених під час погромів. Міська влада не відреагувала належним чином, аби зупинити наростання напруги під час погромів та захистити єврейську частину населення, що свідчило про відсутність зацікавленості органів влади та охорони порядку в їх припиненні чи мінімізації. Ця трагічна сторінка історії одеського єврейства знайшла своє відображення в творчості художників даного історичного періоду.

Отже, єврейська громада Одеси II половини XIX – початку XX століття була однією з найбільших та найвпливовіших в місті, її підприємницька, освітня, релігійна та меценатська діяльність мала значний вплив на успішний розвиток міста й сприяла формуванню та підтримці художнього середовища, в якому працювали митці єврейського походження.

1.3. Характеристика художнього простору Одеси досліджуваного періоду

Особливістю художнього середовища Одеси середини XIX – початок XX століття був стрімкий розвиток культурно-мистецького життя й становлення унікальної художньої традиції.

Це зумовлене низкою чинників. До таких належить значне зростання зацікавлення міського населення культурно-мистецькими та історичними надбаннями – значна заслуга в цьому належала громадським діячам та інтелігенції. Позитивну роль відіграла сприятлива соціально-економічна ситуація для розкриття творчого потенціалу – зокрема, діяльність меценатів та благодійників, колекціонерів; потужне коло культурно-мистецької інтелігенції.

Необхідно зупинитись на розгляді художніх об'єднань, що діяли в місті в II половині XIX – на початку XX століття, з огляду на хронологічний

принцип. Оскільки чи не найважливішими у формуванні художнього простору міста була діяльність товариств, започаткованих з метою підтримки діячів та традицій і новацій образотворчого мистецтва. Першим свою роботу розпочало Одеське товариство красних мистецтв [74], створене в 1865 р. провідними художниками, педагогами, аристократами й громадськими діячами задля популяризації традицій художнього навчання.

Товариство провадило свою діяльність задля фінансової підтримки й популяризації мистецької освіти, організації та проведення виставок, видавничої діяльності [75]. Завдяки цьому активізувався розвиток культури в місті, чим Одеса значно відрізнялась від різних міст території України, займаючи в цьому питанні в досліджуваній часовий проміжок лідируючі позиції.

Одеське товариство красних мистецтв сприяло в створенні в 1865 р. Одеської рисувальної школи – першого такого закладу на теренах України, що була у віданні Санкт-Петербурзької академії мистецтв та під її фінансово-методичною опікою. Розпочала роботу й музична школа.

Одеська рисувальна школа мала великий вплив на культуру й мистецтво Одеси, до неї були прихильні благодійники й меценати міста. Навчальний заклад відвідували Ілля Рєпін, Михайло Врубель, Іван Айвазовський та інші знані діячі образотворчого мистецтва. Майже всі професійні художники міста отримали освіту саме тут.

Головними навчальними принципами Одеської рисувальної школи були індивідуальний підхід, комбінування теоретичної та практичної частини навчального процесу, застосування прийому наочності, слідування канонам реалізму в живописі. У 1899 р. школа набула статусу Одеського художнього училища.

Завдяки діяльності Одеського товариства красних мистецтв, в Одесі почали регулярно відбуватись виставки художніх творів передвижників. Завдяки цьому культурно-мистецьке життя в місті набуває ще більших обертів. Також, завдяки цим виставкам, відбувся розвиток і художньої

критики в Одесі. Оскільки під час проведення кожної такої виставки була потреба рецензувати роботи в газетах та журналах.

Така традиція в подальшому сприяла утвердженню написання рецензій та монографічних праць, адже вони прийшли на заміну повідомленням і критично-оглядовим статтям в одеських періодичних виданнях. Серед рецензентів – Петро Нілус та Олександр Кисельов, художники й критики [6].

Досвід у проведенні виставок художників-передвижників спонукав митців багатьох міст до створення творчих об'єднань задля розвитку культури та мистецтва. Таким чином, в 1890 р. було утворено Товариство південноросійських художників, що фактично одразу зайняло лідируючі позиції в художньому середовищі міста й південного регіону в цілому, також було й одним із найбільших на теренах тогочасної України на зламі століть.

Товариство відіграло важливу роль в об'єднанні художників та обміну мистецьким досвідом. Найвидатнішими членами Товариства південноросійських художників були Петро Нілус, Кириак Костанді, Леонід Пастернак, Микола Скадовський, Микола Кузнєцов, Борис Едуардс, Геннадій Ладиженський та інші.

Із часу свого заснування й до 1919 р. щороку проводилась колективна виставка художніх творів як митців-одеситів, так і запрошених з інших міст авторитетних художників. Зокрема, в різні періоди експонувались твори Івана Айвазовського, Валентина Серова, Іллі Рєпіна, Володимира Баранова, Ісаака Левітана, Василя Кандинського, Давида й Володимира Бурлюків.

Із часу проведення першої виставки, що відбулась в рік заснування Товариства південноросійських художників [1], було відчутно переважання традицій реалізму в художніх творах. На початку ХХ століття до Товариства приєдналися представники нового покоління художників, в творчій манері яких було відчутно риси індивідуалізму та бажання експериментувати в живописі [16]. Серед них Ісаак Бродський, Василь Кандинський, Павло Волокідін, Костянтин Богаєвський.

Але слід відзначити, що під час щорічних виставок до експонування приймалися не лише художні твори, виконані в художній манері, а й ті, в яких було відчутно новизну авангарду. Для прикладу, під час виставки, яку було проведено в 1907 р., в спеціально відведеному залі сформовано окрему експозицію картин художників-модерністів.

Із часом в діяльності Товариства південноросійських художників стала все більш помітною тенденція відсутності новизни, замість того прослідковувалось строге слідування художній традиції реалізму. Не зважаючи на новітні суспільні запити, реалістичний живопис все більше утверджував свої позиції, фактично був відсутній розвиток, згідно тогочасних культурно-мистецьких потреб і тенденції. Як наслідок, від членства в Товаристві відмовлялось все більше молодих перспективних художників, що бажали реалізовуватись в новітніх авангардних спрямуваннях.

Діяльність Товариства південноросійських художників позитивно вплинула на культурно-мистецьке тло міста, а надто – на інтерес містян до живопису та виставок образотворчого мистецтва. Представники Товариства провадили активний діалог із членами таких же мистецьких утворень інших імперії. Здійснювався обмін досвідом із художниками з інших країн Європи.

О. Гуляєва в своєму дисертаційному дослідженні «Художньо-стилістичні доміанти культурних процесів на Півдні України в 1960 – 1980-х роках» зазначає: «З часом, історичний аспект діяльності деяких художників ТПРХ і в подальшому Товариства художників імені К. К. Костанді (1922–1929) став асоціюватися з поняттям «південноросійська школа живопису». Це поняття умовне, збірне, що відображає у певній мірі традиції тогочасного живописного мистецтва Одеси та Півдня в цілому, а також найхарактерніші риси, властиві як певним видам живописних технік, так і найбільш яскравим художникам, що визначали творчий клімат у живописному мистецтві регіону...» [6].

Початок ХХ століття характеризується появою в Одесі авангардистських художніх тенденцій. Особливо вони акумулювались в Товаристві незалежних художників (Рис. 3). Його започаткувало коло творчої молоді, оскільки на той час була потреба в появі альтернативи Товариству південноросійських художників [10].

У цей період обидва Товариства діяли в Одесі одночасно. Пріоритетним напрямком діяльності Товариства незалежних художників була організація виставок художніх творів його учасників. Важливу роль в створенні та підтримці Товариства в подальшому відіграв Яків Перемен, громадський діяч, меценат та колекціонер, науковець, представник сіоністського руху.

Офіційний період його існування – доволі короткий, з 1917 по 1920 рр. Однак О. Барковська в своєму фундаментальному дослідженні, що ґрунтувалось на потужній фактологічній базі, з'ясувала, що свою діяльність Товариство розпочало ще в 1909 р. [37].

Слід більш детально проаналізувати художнє середовище Одеси початку ХХ століття – тобто, той час, який передував офіційній даті створення Товариства незалежних художників та розкрити передумови його появи, особливо – виставкову діяльність в Одесі, яка й стала його підґрунтям. Це початок розвитку першого одеського авангарду [21].

У період із 1896 по 1902 рр. було проведено 4 колективних художніх виставки, де експонувались роботи митців, які свою творчість позиціонували як альтернативну членам Товариства південноросійських художників. Тобто, вищезазначені виставки продемонстрували стремління художників створити нову формацію, якісно відмінну від Товариства, де переважали устої реалізму.

Перша з них була організована видатним єврейським живописцем Соломоном Кишинівським, та митцями скульптурного напрямку Іваном Паоліні та Яковом Бродським. У подальшому ці виставки зібрали твори

діячів мистецтва не лише з Одеси, а й Москви та Санкт-Петербургу та інших великих міст.

У 1908 р. в Міському музеї витончених мистецтв відбулась пересувна виставка сучасного живопису, яку організував журнал «В світі мистецтв» (м. Київ). Серед експонованих робіт – творіння Миколи Реріха та Миколи Кримова.

У 1909 та 1911 рр. увагу громадськості привернули Салони Іздебського – 2 масштабних міжнародних виставкових проекти творів живопису та графіки модерністського спрямування, організовані скульптором Володимиром Іздебським [12, 60]. Ці події світового значення продемонстрували творчим одеситам нові можливості та шляхи для самореалізації.

Було презентовано такі напрями, як фовізм, експресіонізм, кубізм. Увазі відвідувачів було запропоновано роботи понад 100 художників. Зокрема, Моріса Дені, Поля Сіньяка, Анрі Матісса, Івана Білібіна, Михайла Гершенфельда, Василя Кандинського, Володимира й Давида Бурлюків, Олександрі Екстер, Михайла Ларіонова, Володимира Татліна, Олексія фон Явленського, Іллі Машкова та інших.

У 1909 р. було створено Гурток молодих художників, що засвідчив своєю появою спробу перспективних діячів культури та мистецтва об'єднати нові художні стремління, вийти з усталених рамок, запроваджених Товариством південноросійських художників та бажання робити власні виставки. Тож, в 1909 р. було проведено експозицію художніх творів, під назвою «Весняна виставка картин гуртка молодих художників».

Друга така виставка відбулась в 1913 р., організована Павлом Волокидіним, Павлом Нітше та іншими з метою підтримки молодих митців. Обидві виставки підтвердили значний інтерес мистецької спільноти Одеси до нових напрямків образотворчого мистецтва. Особливо, до кубізму й футуризму.

Третю таку виставку було організовано в 1914 р. [30]. Вона вирізнялась більшою кількістю учасників та була прогресивнішою, якщо брати до уваги напрямки, представлені в проєкті. Окрім художніх робіт місцевих митців, було презентовано роботи членів творчого об'єднання «Бубновий валет» – Олександра Купріна, Петра Кончаловського, Роберта Фалька та інших. У своїй діяльності об'єднання протистояло реалістичним та академічним живописним традиціям.

Експонувались також твори мюнхенської групи експресіонізму «Синій вершник» – Василя Кандинського, Франца Марка, Альберта Блоха та інших. До виставки було залучено твори художників з Одеси, які на момент проведення виставки практикувались у Франції – Олександра Альтмана, Сигізмунда Олесевича, Марії Мавро-Біазі та інших.

Четверта виставка відбулась у 1916 р. в Міському музеї витончених мистецтв, викликала значний ажіотаж містян. Згідно численних відгуків критиків, які вбачили в проєкті паралель із «Салоном незалежних», вона отримала назву «Виставка незалежних».

Як вказує О. Барковська, після цієї виставки стало очевидним виникнення нового творчого об'єднання: «...можна говорити про виникнення в Одесі в кінці 1916 р. нового творчого об'єднання, але документально воно оформилось лише на початку наступного року: осіння виставка 1917-го все офіційно називалась виставкою Товариства незалежних художників [63]. Назва не претендувала на оригінальність – в ній містилась пряма вказівка на спадкоємність щодо знаменитого французького Товариства незалежних художників, яке об'єднувало художників новітніх течій та організовувало виставки без попереднього відбору робіт журі» [37].

Отже, в 1917 р. проведено виставку художніх робіт молодих митців-учасників вищезгаданого товариства [3], стало для них необхідним виставковим досвідом. Оскільки молодому поколінню художників з роботами в новітніх напрямках, в досліджуваний період вкрай важко було пройти відбір членів журі Товариства південноросійських художників, що

орієнтувалось на реалістичну живописну манеру. Цьому заважала й відсутність фахового досвіду. Тому участь у виставках Товариства незалежних художників стала шансом на успішну самореалізацію для багатьох творчих особистостей [26].

У цей же період як спробу до реформування класичної художньої освіти Одеси, було відкрито «Вільну академію образотворчих мистецтв» Товариства незалежних художників (1918 р.). Очолив новостворений заклад Михайло Гершенфельд. До кола викладачів увійшли Микола Скроцький, Сигізмунд Олесевич та інші. Навчання планувалось здійснювати з нахилом на освітні програми вільних академій Франції та Німеччини. У кінці того ж року, з огляду на складну політичну та соціально-економічну ситуацію в країні, академія припинила свою роботу. Так само недовго проіснувала й створена в 1918 році «Вільна майстерня» Амшея Нюренберга, авторитет якого гуртував молодих художників [37].

У 1919 – на початку 1920 рр., через революційні події в Російській імперії, що зачепили й Одесу, виставки Товариства південноросійських художників та Товариства незалежних художників було проведено востаннє. Ряд членів обох товариств загинули, багато з художників в цей складний період обрали шлях еміграції. Ті ж, хто залишився, були вимушені пристосовуватись до нового державного ладу та вимог радянської влади в тому числі, й до мистецтва.

Усе вищезазначене дозволяє стверджувати, що художній простір Одеси II половини XIX – початку XX століття був невід'ємною складовою частиною як тогочасного українського, так і загальноєвропейського мистецького життя. Особливо це помітно на початку XX століття.

Завдяки діячам Гуртка молодих художників і Товариства незалежних художників в Одесі зародились та активно розвивались течії авангардного мистецтва [62]. У майбутньому ці процеси стали поштовхом до подальшого розвитку й збагачення національними рисами цих тенденцій в діяльності художників Одеси більш пізнього часу.

При цьому, творчий внесок єврейських художників, що в той чи інших період свого життя працювали в Одесі – тогочасній культурно-мистецькій столиці, є надзвичайно відчутним – як з огляду на їх участь в творчих об'єднаннях, так і з точки зору потужного художнього спадку кожного з митців.

РОЗДІЛ II. ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЄВРЕЙСЬКОГО ЖИВОПИСУ ОДЕСИ II ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

2.1. Видатні персоналії єврейського живопису

Із часу формування Одеської художньої школи в II половині XIX століття, єврейські художники відігравали важливу роль в цьому питанні. Художній простір Одеси досліджуваного періоду характеризується наявністю цілої плеяди митців єврейського походження, чиї здобутки в тогочасному образотворчому мистецтві є помітними. Живопис єврейських митців був затребуваний в жителів міста, оскільки твори були близькими сюжетно до світогляду й життєвих реалій одеситів. Тому роботи користувались повагою й в мистецькому колі, і в пересічних людей [8].

Художникам єврейського походження в XIX столітті, після здобуття в Одесі профільної освіти, вкрай важко було продовжити навчання в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі через обмеження на прийом євреїв на навчання. Тому більшість з них отримували подальшу освіту в Німеччині (Мюнхенська академія мистецтв), Франції (Париж, Академія мистецтв), Італії (Римська академія образотворчих мистецтв).

Серед членів Товариства південноросійських художників і Товариства незалежних художників, що представляли свої твори на виставках, було багато митців єврейської національності. Окрім того, що серед одеської інтелігенції XIX століття було багато євреїв-представників творчих професій, був ще один фактор: майже всі члени Товариств були студентами або випускниками Одеського художнього училища (колишньої Одеської рисувальної школи), а чисельність митців з інших міст була дуже малою.

Аналізуючи причини переважання учнів саме єврейської національності, слід звернутись до напрацювань Ольги Барковської. За її дослідженнями, це пов'язано з тим, що в цьому навчальному закладі

мистецького профілю не було обмежень щодо прийому євреїв. Тож, за наявності хисту до образотворчого мистецтва та бажання до практики в рисунку, була змога успішно здати вступний іспит та навчатись.

За даними Ольги Барковської, в 1900 р. серед 296 учнів було 157 євреїв. Через 3 роки з 258 – 156, а в 1908 р. з 229 учнів – 113 єврейської національності. Ця тенденція зберігалась і в наступні роки. Багато хто з учнів навчався в подальшому за кордоном (зокрема, в Німеччині та Франції), де національна приналежність не була важливою [37].

Варто дослідити спільноту митців єврейського походження, чия діяльність об'єднання поняттям «одеський авангард» [48] та відбувалась в ключі проведення виставок й інших заходів Товариства незалежних художників. А також, творчо-виставкова діяльність об'єднань, що йому передували й були розглянуті в даній науковій роботі.

До вищезазначеного кола митців входять:

- Володимир Баранов-Росіне (1888 – 1944 рр.) [36];
- Юлій Бершадський (1869 – 1956 рр.), художник живопису, педагог, громадський діяч;
- Йосип Браз (1873 – 1936 рр.), художник-живописець та графік;
- Ісаак Бродський (1883 – 1939 рр.), графік, живописець;
- Лев Бродський (1890 – 1931 рр.), живописець та графік, художник театру, викладач;
- Мойсей Бродський (Мойсей-Ісаак Шулімов, 1896 – 1944 рр.), живописець та графік, викладач;
- Дмитро Бронштейн, художник живопису, плакату й графіки;
- Юхим Брудерзон (Хаїм Йось-Аронов), художник живопису;
- Михайло Винник (1887 – 1943 рр.), живописець та графік;
- Макс Гельман (1892 – 1979 рр.), викладач, скульптор;
- Михайло Гершенфельд (1880 – 1939 рр.), живописець, графік, художник театру, викладач, критик мистецтва;
- Емілій Гіршфельд (1867 – 1922 рр.), художник-живописець;

- Філіп Гозіасон (1898 – 1978 рр.), художник живопису та графіки;
- Самуїл Грановський (Шмуль Іцков, 1882 – 1942 рр.);
- Борис Гроссер (1889 – 1982 рр.), художник-графік, художник театру;
- Василь Дунаєвський, художник живопису та графіки;
- Олександр Гроссман (1870 – 1920 рр.), художник живопису та мозаїки;
- Семен Зальцер (1898 – 1941/42 рр.), художник графіки й плакату;
- Олександр Зейлікович (1891 – 1930-і рр.), живописець, художник театру;
- Маргарита Зібенштейн, художник-живописець;
- Борис Егіз (1869 – 1946 рр.), живописець;
- Йосип Константиновський (1892 – 1969 рр.), скульптор, художник живопису, літератор;
- Борис Кубланов (Зельман-Бер), живописець;
- Ісаак Малик (1884 – 1975 рр.), художник живопису та графіки [35];
- Ісаак Манькович, художник живопису;
- Ізраїль Мексін (1896 – після 1937 рр.), художник графіки та живопису;
- Віктор Мідлер (Вігдор Мордокович, 1888 – 1979 рр.), художник живопису та графіки, мистецтвознавець та музеєзнавець;
- Володимир Мюллер (1887 – 1978 рр.), театральний та кінохудожник, мистецтвознавець, педагог;
- Амшей Нюренберг (1887 – 1979 рр.), художник живопису, мистецтвознавець, літератор;
- Давид Нюренберг (1896 – 1964 рр.), художник живопису;
- Абель Пан (Аба Федерман, 1883 – 1963 рр.), живописець;
- Леонід (Іцхок-Лейб, Ісаак Йосипович) Пастернак (1862 – 1945 рр.), графік, живописець;
- Євсей Перлін, художник-живописець та графік, діяч музичного мистецтва;

- Павло Сегал (1886/87 – 1955 рр.), художник живопису, музейний працівник;
- Микола Скроцький (1876 – 1945 рр.), художник, фотограф, критик мистецтва;
- Семен Фікс (Самуїл Аронов, 1896 – 1954 рр.), художник живопису та графіки, автор плакатів;
- Теофіл Фраєрман (1883 р., Бердичів – 1957 р., Одеса), графік та живописець, викладач;
- Мойсей Френкель, художник-графік;
- Йосип Шклявер (1871 – 1941 рр.), художник-живописець;
- Євгенія Шполянська, художник-графік;
- Григорій Шрайбер, художник-живописець;
- Микола Юхневич (1886 – 1966 рр.), художник-живописець;
- Максим Яффе (1893 – 1951 рр.), художник живопису.

Доцільно окремо розглянути творчі біографії деяких із вищезазначених одеських єврейських митців, чия творчість є особливо впізнаваною в мистецькому просторі.

Леонід (Іцхок-Лейб, Ісаак Іосифович) Пастернак (1862 р., Одеса – 1945 рр., Оксфорд, Великобританія) – художник-портретист та ілюстратор, реалізувався в живописі та графіці. Нащадок галицьких євреїв-переселенців до Одеси. Дослідник теми єврейства в історії мистецтва. Випускник Одеської рисувальної школи (1881 р.) й Мюнхенської академії образотворчих мистецтв (1885 р.) [59].

Реалізувався в імпресіонізмі, засади якого опанував під час подорожі до Франції. Проживаючи в Москві, в 1889 р. відкрив приватну школу живопису та рисунку. Проживав у Москві, але щороку бував в Одесі. У 1890 р. став редактором літературно-художнього журналу «Артист». Був учасником художніх виставок Товариства передвижників. У 1905 р. став академіком живопису Петербурзької академії мистецтв. Серед його живописних творів – портрети видатних діячів культури та політики.

Єврейська тема входила до кола зацікавлень художника та дала поштовх до масштабної науково-дослідної роботи [79]. Леонід Пастернак – автор наукової праці «Рембрандт та єврейство в його творчості» та 2 альбомів про видатних представників культури єврейського народу. У 1924 р. долучився до Палестинської історико-етнографічної експедиції, під час якої створив цикл рисунків та етюдів. Роботи Леоніда Пастернака зберігаються в музейно-галерейних збірках України, Франції, Росії, Великобританії та інших країнах.

Творчій манері Леоніда Пастернака притаманні швидкі, майже миттєві замальовки, які уособлювали суть зображуваного, фіксували враження завдяки вибору найбільш влучного моменту чи руху, що блискуче розкривали образ.

Найвідоміші художні твори Леоніда Пастернака: цикл акварелей до роману «Війна та мир» (1891 р.), «Муки творчості» (1892 р.) (Рис. 4), «Перед екзаменами» (1897 р.), «Лист із батьківщини» (1889 р.), цикл ілюстрацій до збірки творів Л. Лермонтова (1891р.), «Л.М. Толстой в родині» (1901 р.), «Привітання» (1914 р.).

Соломон Кишинівський (1862 р., Одеса – 1941/42 р., Одеса) – живописець, графік, викладач та громадський діяч. Працював у жанрі портретного й пейзажного живопису, в побутовому жанрі. Випускник Одеської рисувальної школи (1883 р.). Із 1884 по 1888 рр. навчався в Академії мистецтв у Німеччині та практикувався у Франції, Італії. Із 1891 р. – член Товариства південноросійських художників [13, 55].

Провадив активну виставкову діяльність: був учасником колективних проектів та організував 3 персональних експозиції (1906 – 1908 рр.). У 1929 р. в Одесі було проведено персональну виставку художніх творів Соломона Кишинівського з нагоди 40-річчя діяльності як художника. До 50-річчя творчої роботи митця було проведено виставковий проект у 1938 р. Співпрацював із періодичними виданнями Одеси як художник-ілюстратор та критик-рецензент [15].

Ранній етап творчої діяльності вирізнявся впливом південноросійської живописної традиції. У подальшому, Соломон Кишинівський тяжів до імпресіоністичної манери, завдяки чому все більше утвердився в пейзажному жанрі [14]. У побутовому жанрі зображав сцени з єврейського життя, в яких вміло поєднував художню майстерність та психологізм сюжету, в якому ключовим акцентом було зображення пересічної людини (зазвичай, єврейський побут) з різними сторонами її життя [72].

Найвідоміші художні твори: «Прохання» (1893 р.), «В холодній» (1897 р.), «Портрет артиста В.М. Давидова» (1902 р.) (Рис. 5), «Єврей» (1903 р.), «У майстерні скульптора» (1889 р.), «На Старопортфранківській вулиці після погрому у жовтні 1905 року» (1905 р.), «Жінки біля річки» (1906 р.). Роботи Соломона Кишинівського знаходяться в приватних збірках та фондах музейних інституцій України (Одеському художньому музеї та ін.), Росії, ряду Європейських країн.

Юлій Бершадський (1869 р., м. Тирасполь – 1956 рр., м. Свердловськ (Єкатеринбург)) – художник-живописець (портрет та побутовий жанр), педагог, громадський діяч. Закінчив Одеську рисувальну школу (1893 р.) й Імператорську Академію мистецтв (1899 р.).

Із 1900 р. член Товариства південноросійських художників. Учасник численних колективних виставок. У тому числі, при Академії мистецтв та Санкт-Петербурзькому товаристві художників, при Товаристві пересувних художніх виставок. У 1906 р. переймає художній досвід в Західній Європі, ознайомився з образотворчим мистецтвом Австрії, Франції, Німеччини. Провів ряд персональних виставок.

Засновник приватної художньої школи-студії (1907 р., Одеса), де, окрім платних уроків, безкоштовно навчав талановитих дітей з незаможних верств населення Одеси. Згодом викладав в Одеському політехнікумі образотворчого мистецтва й Одеському інженерно-будівельному інституті. Під час II Світової війни евакуювався до Свердловська, де до кінця життя активно працював: окрім художньої роботи, викладав в уральському

політехнічному інституті. У 1949 р. в цьому місті було проведено персональну виставку картин Юлія Бершадського.

Юлій Бершадській у своїй художній діяльності слідував академічним традиціям реалістичного живопису, блискуче володів основами рисунку та побудови композиції [38]. Його твори вирізнялись експресією, життєвістю, психологічною виразністю й м'яким колоритом.

До впізнаваних творів належать «Автопортрет» (1898 р.), «Портрет дружини» (1903 р.) (Рис. 6), «Революціонерка» («Думи») (1906 р.), «Малюнок натурниці» (1915 р.), «Портрет» (1928 р.), «Портрет письменника П. Бажова» (1944 р.). Роботи Юлія Бершадського входять до приватних та державних колекцій України, Росії та інших держав. Зокрема, зберігаються в фондах Національного художнього музею України й Одеського художнього музею.

Йосип Браз (1873 р., Одеса – 1963 р., Ліс-Шантільї, Франція) – живописець та графік, педагог, колекціонер. Представник реалізму, визнаний портретист, майстер реалістичного натюрморту та пейзажу. У 1890 р. закінчив Одеське художнє училище. Із 1895 р. навчався в Петербурзькій Академії мистецтв, у майстерні Іллі Рєпіна.

Практикувався в Німеччині, Франції, Нідерландах. Із 1893 р. був членом Товариства південноросійських художників. Працював у Санкт-Петербурзі, займаючись викладацькою діяльністю, отримав посаду реставратора і зберігача в Ермітажі. Експонував свої твори в Парижі, Відні, Римі. Окрім реалізації в живописі та графіці, займався торгівлею предметів антикваріату.

Йосипу Бразу притаманний насичений оптимістичний колорит, досконала рисувальна техніка, вільна живописна манера, комбінування засад реалізму з імпресіонізмом та модерном. Серед найвідоміших творів – «Мати і дитя» (1896 р.) (Рис. 7), «Портрет дружини» (1907 р.), «Портрет С.В. Іванова» (1909 р.), «Після дощу» (1915 р.) (Рис. 8), «Натюрморт з мідною ступкою» (1920 р.).

Роботи зберігаються в численних приватних колекціях та музейних збірках, серед яких Одеський художній музей, Державна Третьяковська галерея, Дніпропетровський художній музей, Самарський художній музей.

Михайло Гершенфельд (1880 р., Одеса – 1939 р., Одеса) – живописець та графік, викладач, критик мистецтва, художник театру, історик і теоретик мистецтва. Випускник Одеського комерційного училища (1897 р.). Мистецьку освіту здобув в Академії мистецтв (Мюнхен) та Школі красних мистецтв (Париж, 1908 р.) [45]. Брав участь у виставках художніх салонів у Парижі, де був членом Об'єднання незалежних художників. Входив до Міжнародного союзу художників та літераторів.

Після повернення до Одеси почав викладати живопис та рисунок, брати активну участь в мистецькому житті міста. З-поміж іншого, долучався до експозицій салону Іздебського в Одесі (1909 – 1914 рр.). Один з ініціаторів створення й очільник Товариства незалежних художників (1917 – 1920 рр.), брав участь у всіх виставках Товариства. Був співзасновником експериментального театру в Одесі. Член Одеського літературно-артистичного клубу [46].

Його роботам притаманні ознаки творчого пошуку, в якому поєднались мотиви імпресіонізму та пуантилізму. Композиційно та колористично доволі прості й життєрадісні. Серед них: «Вілла Боргезе. Рим» (1900-і рр.) (Рис. 9), «Вулиця в Понт-Авені» (1908 р.), «Вулиця Рояль в Парижі», «Венеція», «Вбитий» (1923 р.). Творчий спадок представлений в музейних збірках, де чільне місце посідає Одеський художній музей. Також роботи художника зберігаються в приватних колекціях, серед яких – колекція Якова Перемена й фонду «Український авангард».

Теофіл Фраєрман (1883 р., Бердичів – 1957 р., Одеса) – представник одеського авангарду, графік та живописець, викладач. У 1897 – 1902 рр. навчався в Одеському художньому училищі. Здобував знання в Мюнхені й Парижі. Творив у майстерні Огюста Родена. Працював у Лондоні, де, як і в Парижі, був затребуваним художником. Брав участь у виставках творчих

об'єднань в Одесі, серед яких Товариство незалежних художників – був одним із його засновників та лідерів [73].

Із 1920 р. керував декоративною майстернею при Одеському художньому училищі. Також викладав в Одеському Художньому інституті та Одеському інженерно-будівельному інституті. Організував роботу Одеського музею західного та східного мистецтва.

Художній манері Теофіла Фраєрмана притаманні риси фовізму, імпресіонізму, постімпресіонізму, тяжіння до мотивів давньоруського та східного мистецтва [78]. Серед робіт художника: «Дафніс і Хлоя» (1917 р.) (Рис. 15), «Натюрморт із вазою» (1918 р.), «Вечір» (1918 р.) (Рис. 10), «Одеські купальні» (1920-і рр.), «Портрет невідомого» (1925 р.). Художні роботи Теофіла Фраєрмана зберігаються в колекції його спадкоємців у США. А також, в фондovих зібраннях українських музеїв, в приватних колекціях (колекції Якова Перемена та фонду «Український авангард» тощо).

Амшей Нюренберг (1887 р., Єлисаветград – 1979 р., Москва) – художник-живописець та графік, викладач, мистецтвознавець. Випускник Єлисаветградського земського реального училища та Одеського художнього училища (1904 – 1909 рр.). Із 1910 р. долучився до виставок Товариства південноросійських художників. У 1911 – 1912 рр. здобував приватну художню освіту в Парижі. Учасник Весняних виставок Одесі в 1913 – 1914 рр. Із 1918 р. – член Товариства незалежних художників. У 1919 р. Амшей Нюренберг переїхав до Москви. Персональні виставки його робіт відбулись у 1945, 1961, 1963, 1979 рр.

Амшей Нюренберг – один із найяскравіших митців-авангардистів Одеси. Працював у різних стилях, від модернізму до реалізму. Художня манера сформувалась під впливом кубізму Поля Сезанна, фовізму Анрі Матісса, постімпресіонізму Поля Гогена й представників творчого об'єднання «Бубновий валет». Особливою виразністю наділені його графічні твори.

До відомих робіт художника належать: «Червоні вітрила» (1910 р.), «Сніданок Саломеї» (1911 р.), «Полювання. Античний мотив» (1912 р.) (Рис. 11), «Стара» (1917 р.), «Купальщиці» (1918 р.), «Жінка та чоловік біля столу» (1918р.), «В кухні» (1920 р.), «Вчитель з Вінниці» (1926 р.), «Ташкент. Старе місто» (1923 р.), «Ташкент. Сліпі жебраки. Курці опіуму» (1923 р.) (Рис. 12), «Інвалід війни» (1926 р.), «Париж, літо» (1928 р.).

Роботи Амшея Нюренберга зберігаються в багатьох музейних установах України та закордону (Одеському художньому музеї, Державній Третьяковській галереї, Тульському обласному художньому музеї та ін.) і в численних приватних колекціях, особливо – в фонді «Український авангард».

Сандро Фазіні (Олександр (Сруль) Файнзільберг, 1892 р., Київ – 1944 р., Освенцим) – живописець-авангардист та графік, діяч фотомистецтва. Закінчив Одеське художнє училище (1916 р.), здобував художні знання в Парижі [23]. Співпрацював з періодичними виданнями Одеси як художник-ілюстратор та фотограф, наприклад, із журналами «Крокодил» та «Яблучко», «Театр і кіно», з альманахами «Срібні труби», «Авто в хмарах» тощо. Займався мистецтвом плакату [57].

Брав участь у виставках Товариства незалежних художників (1917 – 1919 рр.). У 1922 р. емігрував до Парижу. Досяг успіху як фотограф. Для прикладу, в 1937 р. його фотороботи були представлені на Міжнародній паризькій виставці.

Працював у побутовому та пейзажному жанрах, рідше – в портретному. Експериментував з різними техніками, поєднуючи класичні традиції образотворчого мистецтва з авангардом. У творах Сандро Фазіні помітним є вплив постімпресіоністичного живопису, кубізму та модернізму. Володів талантом рисувальника, що особливо проявлялось у його творах невеликого формату.

Із відомих робіт – «Жінка на дивані» (1915 р.) (Рис. 13), обкладинка літературного альманаху «Авто в хмарах» (1915 р.) (Рис. 14), «Іспанська танцівниця» (біля 1916 р.), «Жанетта з блакитною собачкою» (1916 р.),

«Порт» (1926 р.), «Натюрморт» (1930) та ін. Твори Сандро Фазіні зберігаються в музейних та приватних колекціях, чільною є колекція фонду «Український авангард».

Аналізуючи зазначене вище, доцільно зробити висновки про те, що в одеському художньому середовищі живописці та графіки єврейської національності відігравали провідну роль. Особливо це стосується творчого доробку Амшея Нюренберга, Соломона Кишинівського, Леоніда Пастернака, Теофіла Фраєрмана, Сандро Фазіні, Йосипа Браза, Михайла Гершенфельда.

2.2. Жанрово-стилістичні напрямки й тенденції творчої діяльності художників.

Одеська живописна школа в II половині XIX – на початку XX століття розвивалась на перетині академічних засад образотворчого мистецтва та новаторських авангардних підходів, перебуваючи в руслі загальних процесів європейського та українського художнього життя.

Оскільки Одеса була освітнім центром для майбутніх художників регіону – з 1865 р. тут діяла Одеська рисувальна школа (згодом Одеське художнє училище) – традиції академічного живопису та графіки тут були пріоритетними.

Тож, у II половині XIX століття художники працювали переважно в академічному напрямку образотворчого мистецтва. Одеса на той час була головним осередком художньої традиції південноросійської школи живопису. До її визначальних рис належав взаємозв'язок композиційної системи, колірної гами й технічних прийомів з кліматичними особливостями півдня. У творах переважала повітряність та легкість, яскрава життєрадісна палітра кольорів.

А на межі століть тут почали розповсюджуватись напрямки авангардного мистецтва. Якщо проаналізувати творчий доробок членів Товариства незалежних художників, то помітним є вплив тенденцій

мистецтва Франції, де багато хто з єврейських художників практикувався. Наприклад, Теофіл Фраєрман, Сандро Фазіні, Амшей Нюренберг.

Французьке образотворче мистецтво становило інтерес для них завдяки новому художньому баченню світу. Особливо, за допомогою імпресіоністичної манери живопису – для прикладу, в ній працював Михайло Гершенфельд та Теофіл Фраєрман.

Від цього художньо-стильового напрямку одеські єврейські художники перейняли прийоми розробки передачі легкого світлоповітряного середовища, використання колірних рефлексів, зображення художніми засобами яскравих вражень від споглядання окремих миттєвостей оточуючого світу.

Особливо це помітно в тяжінні авторів до імпресіоністичного живопису, але з рядом національних особливостей, відмінних від загальноприйнятних канонів імпресіонізму: застосування контрастності кольорів та великої кількості світла, приглушеність кольорів повітря, виразне різноманіття образів та форм, майже повна відсутність спектральних кольорів.

Також етюд набув самостійного значення, став основним засобом творчого відображення. Практикувалось поєднання досвіду пленерної творчості з новими тематичними векторами та експериментами з побудовою образів.

Іншою визначальною рисою імпресіоністичного живопису одеських художників було комбінування живописних традицій імпресіонізму з реалістичною манерою митців-передвижників. Імпресіоністичний жанр знайшов вияв у двох напрямках – реалістичному та модерністському.

Характерною рисою в роботах була відмова від використання контуру при побудові композиції. Натомість, застосовувались дрібні контрастні мазки. Завдяки цьому було створено ряд пейзажних робіт, в яких відображений колорит одеської природи та міського середовища. Зокрема,

такими є морські пейзажі авторства Теофіла Фраєрмана, один із яких – «Берег моря» (рис. 16).

Простежувався і вплив кубізму (Амшей Нюренберг, Михайло Гершенфельд), постімпресіонізму (Сандро Фазіні), пуантилізму. У творчості єврейських художників цього часового проміжку відчутним було тяжіння до мотивів декоративного мистецтва й національних традицій, захоплення формальними засобами тогочасного європейського образотворчого мистецтва, до яких належали форма й колір.

Ольга Гуляєва при вивченні робіт художників початку ХХ століття вказує, що «Головними рисами авангардних творів «одеських парижан» можемо назвати: експерименти з фактурою, планіметричну композицію, експериментаторський, пошуковий характер робіт, відсутність повного узагальнення та абстракції, звернення до фольклору та міського примітиву» [5, с. 11].

Щодо жанрових вподобань, то в даному питанні об'єднуючою рисою єврейських художників була їхня реалізація у всіх жанрах, беручи до уваги їхню діяльність в загальномистецькому ключі. Отже, в досліджуваний період вони працювали в жанрі портрету, пейзажу, побутовому жанрі, натюрморту.

На початку ХХ століття – в жанрі абстракції. Звертались і до міфологічного жанру, як-то, Абель Пан, який розкривав тему біблійних сцен. У творчому доробку Теофіла Фраєрмана – роботи на тему грецької міфології («Дафніс і Хлоя», 1917 р.) (рис. 15).

У творчому доробку єврейських художників простежується спільність сюжетів. Особливо, якщо звернутись до аналізу національної єврейської теми в роботах цих митців. Вона зустрічається в творчому доробку, зокрема, Амшея Нюренберга, Теофіла Фраєрмана, Леоніда Пастернака, Соломона Кишинівського, Абеля Пана. Дану тему варто розглянути детальніше в окремому підрозділі.

Також слід згадати тяжіння до зображення міського пейзажу Одеси, що простежується фактично у всіх єврейських митців, про які йдеться мова у

даній науковій роботі. Оскільки саме міське середовище завдяки своїй архітектурній та етнічній багатогранності слугувало джерелом для розвитку творчого потенціалу.

Отже, в роботах одеських єврейських художників досліджуваного періоду помітною є їхня діяльність в межах загальних тенденцій розвитку образотворчого мистецтва регіону. А саме, поєднання академічних засад образотворчого мистецтва та авангардного мистецтва, з урахуванням національних особливостей.

2.3. Національна тема в єврейському живописі

Історія єврейського народу творилась переважно в умовах діаспори, тісного співіснування з іншими народами на їхніх територіях, де єврейські общини вели міжкультурний та міжрелігійний діалог. При цьому, не маючи єдиного історичного вектору, євреї зберегли свою національну самоідентичність.

Це помітно й в образотворчому мистецтві, де художники єврейського походження, працюючи в різних жанрах живопису та графіки, важливу роль приділяли національній темі – передусім, в портретному та побутовому жанрі. У творчому доробку єврейських художників, чий шлях пов'язаний з Одесою, вона також представлена.

Варто пам'ятати, що єврейська тема й художники єврейського походження не є тотожним поняттям. Зважаючи на поліетнічність Одеси та стремління діячів образотворчого мистецтва працювати в загальноєвропейському руслі – єврейська тема була пріоритетною не у всіх художників-євреїв [49].

Період кінця XIX – початку XX століття характеризується в образотворчому мистецтві, як зазначає З. Кауфман «свідомим розширенням «єврейської теми» [53, с. 19]. Єврейська тематика для багатьох одеських художників була важливою та, подекуди, ключовою. Таким чином, вони

означували свою приналежність до свого народу та повагу до сторінок його історії.

Єврейська тематика була в переліку зацікавлень визначних художників, серед яких Соломон Кишинівський, Теофіл Фрасрман, Амшей Нюренберг, Леонід Пастернак, Абель Пан. Але, беручи до уваги революційні та військові події в Російській імперії в досліджуваній період та антисемітські настрої в тогочасному суспільстві, більшість робіт на вказану тему єврейських художників Одеси не вціліла [51].

Поняття єврейської тематики не обмежене рамками єврейських традицій та біблійних сюжетів. Роботи одеських художників висвітлюють цілий спектр сюжетів і тем, пов'язаних з різними сферами життя євреїв. У роботах побутового жанру та портретах продемонстрований світогляд єврейського народу, трагізм його долі та, разом із тим, такі риси менталітету, як оптимізм та самоіронію. Велика увага одеських митців була прикута до зображення життя єврейських містечок – штетлів.

У роботах одеських митців, з-поміж інших тем, представлені портрети мешканців цих поселень, в яких діяла своя система законів, звичаїв і традицій, релігійних устоїв, процвітала народна єврейська культура. Варто взяти до уваги, що ці роботи відіграють і важливу історико-меморіальну роль, адже яскраві та своєрідні типажі й стали уособленням цих поселень, які з часом зникли. Образи портретованих вирізняються правдивістю та виразністю, їм притаманна простота, співчуття й душевне тепло єврейського народу. Причому, населення містечок становили різні верстви населення.

Твори характеризуються реалістичністю, сентиментальністю, співчуттям та уособленням моральної краси єврейського народу. Творчість цих художників хронологічно співставлена з періодами єврейських погромів II половини XIX – початку XX століття.

Необхідно предметно розглянути єврейську національну тему в живописі й графіки вищезазначених художників, з акцентом на особливість її трактування в кожного з них.

Соломон Кишинівський проявив себе як художник, чия манера сформувалась та в подальшому утвердилась під впливом класичних підходів та новітніх віянь європейської культури. Однак, весь його творчий шлях був пронизаний увагою до теми єврейства. У дитинстві пережив трагедію одеських єврейських погромів, а в дорослому віці присвятив їм окрему серію творів.

Зокрема, «Єврейський погром в Одесі 1905 р.» (1917 р.) та «1905 р.» (ескіз, 1918 р.). Виконав багато етюдних робіт, в яких тонко та еспресивно передав ці трагічні події свого народу: з одного боку – відчай і горе постраждалих; з іншого – сліпу лють нападників.

Єврейська тема знайшла свій вияв і в ряді робіт побутового жанру, де Соломон Кишинівський надзвичайно реалістично зобразив різні сторони буденного життя євреїв. Наприклад, висвітлив види діяльності, роль релігії й традицій в тогочасному житті свого народу. Цим творам притаманний психологізм, відчуття трагізму долі єврейства в поєднанні з життєрадісністю, незважаючи на складні соціально-економічні обставини, в яких зазвичай жили євреї в тогочасній Україні.

До таких робіт належать «Клезмери» (рік створення невідомий) (Рис. 17), «Шофар» (1903 р.) (Рис. 19), «Крамар» (1903 р.) (Рис. 18), «Скрипаль» (1903 р.) (Рис. 20), «Єврей, що читає» (1905 р.), «Єврей, що молиться» (1905 р.), «Два євреї та єврейка» (1905 р.), «Єврей кравець» (1905 р.), «Рабин» (1911 р.).

Творчий доробок Леоніда Пастернака, що стосується даного питання, окреслений великою повагою й переживаннями про свій народ. Оскільки він завжди підкреслював свою національну приналежність, при цьому не був прихильником руху сіоністів.

Леонід Пастернак був прибічником самоідентифікації через інтернаціональне мистецтво, коли за допомогою загальновідомих художніх напрямків та засобів приділяється увага єврейській темі. У його випадку – через напрям реалізму. Своєю тотожністю із народом виявляв завдяки

підтримці традиції тогочасного єврейського образотворчого мистецтва – допомагав формувати самосвідомість молодих художників.

У 1900 р. Леонід Пастернак долучився до видання літературно-художньої збірки, що побачила світ в знак підтримки єврейського населення південних регіонів імперії та Бессарабії, що постраждало від голоду. У 1918 – 1920 рр. він працював над книгою «Рембрандт та єврейство в його творчості» (видана в 1923 р. двома альбомами – на івриті та російською мовою). Випустив «Альбом портретів єврейських діячів» (1023 р.). Щодо останнього видання, то сюди належали Портрети Хаїма Бялика, Михайла Гершензона та інших.

У кінці 1920-х рр. в Тель-Авіві презентував виставку етюдів та графічних робіт, створених під час поїздки до Палестини в 1924 р. До творів єврейської тематики належать «Єврейка з панчохою» (1889 р.) (Рис. 21), «Три музиканти» (1901 – 1902 рр.) (Рис. 22), «Давид Фрішман і Хаїм Бялик» (1916 р.), «Пейзаж з мавзолеєм Рахілі. Палестина» (1924 р.) (Рис. 23), «Меа Шеарім» (1924 р.) та інші.

Теофіл Фраєрман – уродженець Бердичева, де проживала велика єврейська спільнота. Зростаючи в рідній для нього єврейській спільноті, в майбутньому художник свій тісний зв'язок з єврейським народом відобразив у своїх роботах.

Теофіл Фраєрман вів активну громадську роботу. Деякі її напрямки стосувались і популяризації творчості єврейських художників, спрямованої на згуртування єврейського народу в межах нової держави. Зокрема, разом із іншими митцями-членами Товариства незалежних художників, Теофіл Фраєрман був прихильником еміграції до Ізраїлю та створення там Академії сучасного мистецтва. Організував в Одесі Музей єврейської культури.

Майже всі роботи художника на дану тематику не збереглися. Найвідомішими є «Портрет невідомого» (1925 р.), «Лахмітник» (Рис. 25) та «Єврейський кравець» (рік створення невідомий) (Рис. 24). Оригінал

останньої роботи втрачений, але вона є впізнаваною на репродукціях – переважно, листівках початку ХХ століття.

Окремий інтерес становить графічна робота «Лахмітник», що зберігається в фондах Одеського художнього музею. У ній Теофіл Фраєрман зобразив єврея-лахмітника, на тлі типового міського дворика. Такий вид діяльності був поширеним серед населення єврейських містечок та передбачав покупку й продаж вживаних речей [32, 74]. Отже, художник у цій роботі передав типовий єврейський колорит у притаманній йому художній манері.

На даний час у публічному доступі є незначна частина творів Теофіла Фраєрмана, де він висвітлює свою повагу до єврейської історії. Їх вдалось віднайти завдяки публічній появі колекції Якова Перемена. Це роботи на Біблійну тематику – «Голова Христа» (1918 р.) (Рис. 26), «Голова Іоанна Хрестителя», «Пророк» (1919 р.) (Рис. 27). Ці роботи вирізняє доволі напружена композиція та соковита колірна палітра, тяжіння до постімпресіонізму Поля Сезанна й Поля Гогена, перегуки з давньоруським живописом.

В **Амшея Нюренберга** єврейська національна тема представлена у всі його творчі періоди [67]. Його найвідоміші твори, присвячені єврейству: «Вуличний торговець та музикант» (1908 р.), колективна карикатура «Вільної майстерні» (м. Одеса) по ескізу Амшея Нюренберга «Дружній шарж на Якова Перемена» (1918 р.) (Рис. 28), «Вулиця в Єрусалимці» (1919 р.) (Рис. 29), «Носій хліба» (1929 р.) (Рис. 30), «Працівниця єврейського колгоспу (колонії), що відпочиває» (1936 р.), «Єрусалимський старожил» (1938 р.), «Кравець-філософ» (1943 р.). До циклу рисунків єврейського життя Вінниці, які художник створив 1 1926 – 1929 рр., належать «Годинникових справ майстер», «Після погрому», «Старий за столом» та інші [33].

Амшей Нюренберг високо цінував творчість всесвітньо відомого єврейського письменника Шолом-Алейхема [31]. У пізній період своєї художньої діяльності створив альбом за мотивами літературних творів

письменника (1963 р.). Сюди належить робота «Шолом-Алейхем в оточенні своїх героїв» [68].

Творчий доробок **Абея Пана** (Аби Федермана) [69] на дану тему є одним із найзнаковіших в історії художньої творчості єврейського народу. Його творча особистість сформувалась саме під впливом одеського художнього простору та колориту, в період навчання в Одеському художньому училищі. У подальшому це чинило вплив і на зображення єврейського питання в його художніх творах.

Протягом свого творчого життя Абель Пан, перш за все, приділяв велику увагу висвітленню різних сторін життя єврейського народу. Сюжетні полотна зображали побутове життя пересічних євреїв, підґрунтям для яких була пам'ять художника. Зображав сцени молитв, роботи, відпочинку, танцю тощо. У роботах Абея Пана втілена любов художника до свого народу. Уродженець єврейського містечка Креславка (Латвія), він був сином равина, отримав класичну єврейську освіту.

Вражений трагізмом єврейських погромів у Кишиневі (Молдова), що відбулись в 1903 р., митець побував у місті і зобразив ці події в окремому циклі творів, в ряді нарисів та замальовок з натури. Із того часу єврейська тема займала все більше місця в творчому доробку Абея Пана. Значну частину його творчого доробку можна охарактеризувати як документально-художнє свідчення історії єврейського народу. У тому числі, й одеського єврейства.

У 1913 – 1914 рр. художник перебував у Єрусалимі (Палестина), де керував факультетом графіки Школи мистецтв «Бецалель» та працював над створенням робіт, в яких зображав життя євреїв-сучасників. У 1916 р. створив цикл творів, присвячених нальотам російських козаків на єврейські містечка (наприклад, «Біженці», 1906 р.) (Рис. 32). Працював і над картинами на біблійні сюжети. Ці та інші роботи на тему єврейської історії та життя були представлені в 1917 р. в США та отримали визнання в поціновувачів мистецтва.

Після повернення до Палестини в 1920 р., Абель Пан, продовживши займатись викладацькою роботою, започаткував видавничий дім, специфікою діяльності якого був випуск художніх альбомів ілюстрацій Біблії. При створенні біблійних персонажів було використано образи євреїв Ємену в традиційному святковому вбранні.

В єврейських образах Абеля Пана вдало переданий зовнішній драматизм, чуттєвість, таємничість та мудрість єврейського народу. Серед найвідоміших творів на цю тему: «Сара, Ревекка, Рахіль и Лія» (Рис. 31), «Яків і Рахіль», «Шуламїт», «Давид». У подальшому, художник також розробляв цикли біблійних сюжетів, але вже з тяжінням до натуралістичних мотивів. Абелю Пану належить і цикл творів пастеллю, присвячених трагічному винищенню нацистським режимом євреїв у 1930 – 1940-х рр., що проживали в різних країнах Європи.

Узагальнюючи викладену інформацію, можна зробити висновок, що єврейська тема посідала важливе місце в творчому доробку художників-одеситів. Найбільш відомими є напрацювання в цьому напрямку Амшея Нюренберга, Абеля Пана, Леоніда Пастернака, Соломона Кишинівського, Теофіла Фраєрмана.

РОЗДІЛ III. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ В ПЕРІОД СЬОГОДЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ ЄВРЕЙСЬКИХ МИТЦІВ ОДЕСИ

3.1. Роль художнього спадку єврейських митців на світовому та українському арт-ринку

Твори художників Одеси II половини XIX – початку XX століття становлять значний інтерес для арт-простору сучасності не лише в Україні, а й за її межами. Оскільки, якщо взяти до уваги активні міграційні процеси єврейського населення з українських територій в досліджуваний період, можна зробити два взаємопов'язаних висновки.

Перший – серед тих, хто переїздив на постійне місце проживання з Одеси до ряду західноєвропейських країн, Росії, Ізраїлю, США, Австралії, країн Латинської Америки, були і художники єврейської національності. Другий – при переїзді до іншої країни роботи художників також покидали межі міста. Тому, творчий спадок єврейських художників на даний час знаходиться і в Україні, і за її межами. Що дозволяє стверджувати про його участь в процесах і на українському, і на світовому арт-ринку.

Роботи художників досліджуваного періоду становлять значний інтерес для українських та іноземних колекціонерів, яких приваблює унікальна одеська художня традиція, що була сформована в середині XIX століття у формі академічного образотворчого мистецтва з місцевою художньою специфікою та утвердилась в наступні десятиліття. А на початку XX століття знайшла вияв у формі першої хвилі одеського авангарду.

Однак, якщо переважна більшість робіт єврейських художників II половини XIX століття з часом стали частинами музейних та приватних колекцій в Україні та за її межами, то становище творчого спадку художників пізніших періодів зазнало значних втрат.

Адже значна частина художніх творів митців-євреїв була знищена в Одесі в період революцій початку XX століття (внаслідок загострення

антисемітських настроїв), після встановлення радянської влади, а також, під час періоду фашистської окупації Одеси в роки Другої світової війни. Було втрачено, наприклад, експонати художнього відділу 1-го Всеукраїнського музею єврейської культури ім. Менделе Мойхер-Сфорима.

У зв'язку з цим довгий час роботи одеських єврейських художників вважались втраченими. Особливо, якщо взяти до уваги членів Товариства незалежних художників, серед яких було багато емігрантів. Тому більшість із них на довгий період зникли з українського мистецького простору. А в місті фактично не залишилось їхніх робіт.

У 1982 р. журналіст та культуролог Євген Голубовський підняв на широкий загал питання про існування в Одесі на початку ХХ століття Товариства незалежних художників. Беручи до уваги відсутність архівних даних та майже повну відсутніх робіт, подальша наукова розвідка з цього питання велась повільно [47].

Лише в 2004 р. колективом Одеської національної наукової бібліотеки ім. Горького на було презентовано бібліографічний вказівник, де містилась інформація про літературу, що стосувалась діяльності Товариства незалежних художників міста.

Двома роками раніше, в 2002 р. в Тель-Авівському музеї мистецтв було проведено виставку художніх творів з колекції Якова Перемена [76], представників одеського авангарду – членів вищезазначеного Товариства незалежних художників. Це стало поштовхом до зростання уваги до цих робіт на арт-ринку.

Внесок у промоцію колекції Якова Перемена зробила мистецтвознавець Леся Войскун. Нею опрацьовано архівні дані та інформація, отримана від нащадків Якова Перемена – вивчено історію походження та побутування колекції. Також зібрано та систематизовано окремі елементи колекції в єдине ціле, шляхом атрибуції картин та проведення мистецтвознавчого аналізу.

Вела активну співпрацю з Ольгою Барковською, Оленою Яворською, Віталієм Абрамовим та іншими фахівцями сфери культури та мистецтва, до кола наукових інтересів якої також входила діяльність одеських художників II половини XIX – початку XX століття.

Було з'ясовано, що в 1919 р. громадському діячеві, підприємцеві, колекціонеру та меценату Якову Перемену під час еміграції до Палестини вдалось вивезти з Одеси понад 200 художніх творів живопису й графіки. Серед них – роботи єврейських художників Ісака Малика, Теофіла Фраєрмана, Сандро Фазіні, Амшея Нюренберга, Юлія Бершадського. До еміграції Яків Перемен регулярно поповнював свою збірку роботами єврейських митців, тим самим підтримував діяльність Товариства незалежних художників, товаришував з ними. Особливо – з Амшеєм Нюренбергом.

У 1918 р. саме цей художник створив ескіз для колективної карикатури в футуристичному напрямку «Вільної майстерні» (м. Одеса) «Дружній шарж на Якова Перемена» (Рис. 28). На другому плані зображено будівлю, на якій вивіска з надписом «Музей». Тут художник уособив значення діяльності колекціонера для тогочасного мистецтва. Адже Яків Перемен планував створити музей в Палестині, де би презентувалась його колекція, сформована в першу чергу з робіт одеських художників єврейського походження.

Ця робота є дружнім пародіюванням образу мецената на тлі архітектурної споруди. Оскільки саме так, згідно академічних підходів портретного живопису, зазвичай зображали особистостей, що займались благодійною й меценатською діяльністю.

У 2006 р. Лесею Войскун представлено каталог робіт «Товариства незалежних художників», фундаментом якого й стала колекція Якова Перемена: «Одеські парижани. Твори художників-модерністів із колекції Я. Перемена».

У 2010 р. частина зібрання Якова Перемена, в кількості 86 творів живопису й графіки була презентована Аукціонним домом Сотбіс (Нью-

Йорк, США) та в подальшому під час аукціонних торгів придбана єдиним лотом за 1 млн. 987 тис. доларів колекціонерами й підприємцями Андрієм Адамовським, Олександром Сусленським та Борисом Фуксманом – Фондом українського аванградного мистецтва [25].

Євген Деменок та Євген Голубовський, журналісти та культурологи, наступним чином характеризують процес віднайдення й промоції цієї колекції: «...мистецтвознавець Леся Войскун виявила в Ізраїлі дітей та внуків... Якова Перемена – у них зберігалися картини «одеських незалежних», зібрані ним у 1915 – 1919 роках. Леся Войскун не лише знайшла ці колекції, не лише приїхала в Одесу, аби попрацювати в архівах та бібліотеках, у приватних колекціях, але й улаштувала в 2006 році виставку в Ізраїлі – «Одеські парижани». Статті з'явилися в Парижі й Нью-Йорку, в Москві й, звичайно ж, у Одесі. Одна з родин-спадкоємців виставила свою частину колекції на аукціоні «Сотбіс», – а це понад 80 робіт... І ось цю колекцію одним лотом купив київський колекціонер Андрій Адамовський. Картини повернулися» [47].

У 2014 році Фондом «Український авангард» був виданий каталог «Товариство незалежних», де містились фоторепродукції робіт, приналежних до колекції, а також ряд публікацій мистецтвознавців, арт-критиків, діячів музейної справи (Олексія Титаренка, Михайла Рашковецького, Євгена Деменка, Євгена Голубовського та інших).

У період сучасності твори одеських єврейських художників фрагментарно представляються під час аукціонів в Україні, серед яких – проекти Аукціонного дому «Корнерс», Аукціонного дому «Золотий перетин».

Так, робота Леоніда Пастернак «Троянди в синій вазі» (1920-і – 1930-і рр.) (Рис. 33) стала лотом Аукціону №3 Аукціонного дому «Корнерс» в 2007 р. Робота Соломона Кишинівського «Вулиця» (1920-і рр.) (Рис. 34) була лотом аукціону «Українське, російське мистецтво XIX – XXI ст.», що проведений в 2011 р. Аукціонним домом «Золотий перетин». У 2015 р.

робота Михайла Гершенфельда «Вілла Боргезе. Рим» (1900-і рр.) (Рис. 9) була одним із лотів Благодійного аукціону, влаштованого Аукціонним домом «Корнерс».

Тож, як свідчить зібрана інформація про колекцію робіт одеських художників з колекції Якова Перемена, творчість єврейських митців Одеси становить інтерес для світового та українського арт-ринку.

3.2. Промоція творчого доробку єврейських художників II половини XIX – початку XX століття в сучасному музейно-галерейному середовищі України та світу

Твори одеських художників, чия діяльність висвітлена в даному дослідженні, становлять значну художню та історико-меморіальну цінність та зберігаються в фондах провідних музейних інституцій України й закордону. Серед них:

- Національний художній музей України;
- Одеський художній музей;
- Музей сучасного мистецтва Одеси;
- Дніпропетровський художній музей;
- Музей мистецтв Кіровоградської обласної ради;
- Музей історії євреїв Одеси «Мигдаль-Шорашим»;
- Тель-Авівський музей мистецтв;
- Державна Третьяковська галерея;
- Тульський обласний художній музей;
- Самарський художній музей.

Виставкова діяльність є пріоритетним засобом популяризації творчого доробку одеських художників означуваного періоду. У сучасний період та в попереднє десятиліття відбувся цикл виставкових проєктів, присвяченим як окремо художникам-євреям, так і спільним виставкам робіт одеських митців, серед яких і єврейської національності. Користуючись хронологічним

підходом, слід проаналізувати ключові виставки сучасності, дотичні до теми дослідження.

Найбільше кроків з промоції творчості єврейських художників було здійснено в напрямку проведення виставок, що висвітлювали історію колекції Якова Перемена – робіт першого одеського авангарду [71]. У цьому напрямку першим серйозним виставковим кроком стала експозиція робіт одеських художників з його зібрання, що була відкрита в 2002 р. в Тель-Авіві (Ізраїль). Виставку організувала Нітца Дрорі-Перемен, дружина внука Якова Перемена. Назва проекту – «Між колекцією та музеєм. Від колекції Перемена до Тель-Авівського музею».

Велику увагу арт-критиків, колекціонерів привернув проект «Одеські парижани», що був представлений у 2006 р. в Музеї російського мистецтва ім. Цетліних (Ізраїль). Увазі відвідувачів і було запропоновано близько 100 робіт з колекції Якова Перемена. Експонувались твори Амшея Нюренберга, Олександра Фазіні, Теофіла Фраєрмана та інших представників раннього одеського авангарду. Куратором проекту була Леся Войскун, яка провела масштабну роботу щодо того, аби інформація про унікальну колекцію була фахово презентована в Ізраїлі та за його межами.

Ця виставка стала поштовхом до зростання інтересу світового арт-ринку до художнього спадку художників Одеси початку ХХ століття, переважна більшість яких були євреями. Тож, завдяки зусиллям Лесі Войскун було відкрито ряд цінних фактів з історії образотворчого мистецтва Одеси початку ХХ століття, які до цього були невідомими на широкий загаль.

У 2012 р. в Національному Арт Клубі Grand Gallery (Нью-Йорк, США) в межах фестивалю «Наша спадщина» було проведено виставку «Мистецтво українського авангарду: Одеські парижани» (Рис. 35), за кураторства Соні Бекерман (експерт російського департаменту Аукціонного дому Сотбіс) та Марини Ковальнової (президента Russian American Foundation) [20, 44].

Експонувались роботи з колекції Андрія Адамовського, Олександра Сусленського й Бориса Фуксмана, придбаній під час аукціону Сотбіс в 2010

р. Експонувались твори живопису та графіки членів Товариства незалежних художників – Теофіла Фраєрмана, Амшея Нюренберга, Сандро Фазіні, Ісака Малика та інших.

У Києві колекцію було презентовано в 2013 р. в Національному художньому музеї України, в проєкті під назвою «Епоха Перемена» [7, 41]. На відкриття проєкту завітав Марк Полтімор, керівник Європейського відділу аукціону Сотбіс. Виставка приурочена до 65-річчя Незалежності Держави Ізраїль.

А в 2014 р. роботи з колекції Фонду «Український авангард» були привезені на експонування до Одеси: в Музеї сучасного мистецтва відбулась масштабна виставка «Одеські парижани. Вони повернулись!» (Рис. 36). Ця виставка стала історичною подією для міста, оскільки відвідувачі побачили роботи одеських художників початку ХХ століття, що входили до збірки Якова Перемена [21, 43].

Тим же роком датується й виставка «Довкола «Незалежних»: міфи та реальність», концепцією якої стало висвітлення творчості й біографій єврейських художників Одеси II половини ХІХ – початку ХХ століття. У зв'язу з цим організатори виставки акцентували увагу на архівних документах, фотографіях, каталогах та книгах, дотичних до теми виставки.

Окремо слід згадати й про інші виставкові проєкти, спрямовані на промоцію робіт єврейських художників, але не пов'язаних з вищезгаданою колекцією Якова Перемена. Основними векторами концепцій цих виставок була національна приналежність художників. Їх було проведено в Одесі за підтримки єврейських громадських організацій, культурно-мистецьких інституцій та окремих меценатів.

У 2001 р. в Одеському художньому музеї реалізовано виставку «У передчутті чуда... Одеські художники-євреї ХІХ – ХХ століть», організовану Єврейським общинним центром «Мигдаль» [39, 42]. Ця виставка стала поштовхом до започаткування Музею історії євреїв Одеси «Мигдаль-

Шорашим» [17], що відчинив свої двері в 2002 р. Частина робіт, презентованих під час виставки, увійшли до музейних фондів.

У 2007 р. в Одесі, у Всесвітньому клубі одеситів було представлено виставку, суттю якої було експонування творів художників єврейської національності. Увазі відвідувачів, серед робіт різних періодів, запропонували картини Соломона Кишинівського, Сандро Фазіні, Амшея Нюренберга.

В Одесі в 2010 р. було проведено й виставку графічних робіт єврейських художників з колекції Сергія Канівця. Подія відбулась у Єврейському культурному центрі «Beit Grand». Експозиція складалась із 3 частин. Першою та найважливішою стала підбірка робіт Михайла Гершенфельда.

Друга продемонструвала серію портретів жителів єврейського штетлу Меджибіж (Хмельницька обл.) невідомого автора. Третя частина експозиції складалась із робіт єврейських художників, які свого часу проживали в Одесі – Соломона Кишинівського, Ісака Пастернака, Бориса Егіза та інших [40].

Концепція виставки мала 2 ключових вектори. Перший – демонстрація робіт, об'єднаних приналежністю до приватної колекції Сергія Канівця. Другий – національність художників, чиї роботи можна було побачити на виставці. Третім вектором стала техніка виконання майже всіх робіт (графіка), переважна більшість з них – портрети, виконані олівцем або аквареллю.

Із огляду на тему дипломної роботи, вкрай важливо проаналізувати виставку творчих робіт єврейських художників різних поколінь, що відбулась в 2012 р. в Одеському художньому музеї. Назва проекту – «ЗВИЧАЙНЕ ДИВО. Одеські художники-євреї ХІХ – ХХІ ст.» (Рис. 37). Її проведено з нагоди 10 річниці створення Музею історії євреїв Одеси «Мигдаль-Шорашим».

До експозиції, що нараховувала майже 80 художніх творів, окрім експонатів вищезазначеного Музею, увійшли роботи єврейських діячів образотворчого мистецтва з приватних зібрань та з фондів Одеського

художнього музею. Відвідувачі побачили твори Володимира Баранова-Росіне, Йосипа Браза, Михайла Гершенфельда, Амшея Нюренберга, Теофіла Фраєрмана та інших художників.

У Кіровоградському художньому музеї в 2012 р. проведено виставку художніх творів Амшея Нюренберга, який був уродженцем цього міста [33]. До експозиції увійшло більш ніж 50 портретів, натюрмортів, робіт історичного жанру художника, архівні світлини й документи. Відвідувачі побачили й альбом графіки Амшея Нюренберга, презентований музею в 2009 р. внучкою художника Ольгою Тангян.

Творчій спадщині Теофіла Фраєрмана було присвячено виставку «Теофіл Фраєрман і учні», що відбулась у 2016 р. в Музеї сучасного мистецтва Одеси [29]. Виставка стала головною подією Першого щорічного міжнародного фестивалю сучасного мистецтва «Freierfest» та представила роботи Теофіла Фраєрмана, Юрія Єгорова, Олега Соколова, Діни Фрумїної, Миколи Шелюто й інших художників. Другий фестиваль «Freierfest» відбувся в Одесі в 2018 р.

У 2021 р. в Музеї сучасного мистецтва Одеси відбулась виставка «Вчора, сьогодні, завжди. Одеса в колекції Вадима Мороховського» (Рис. 38). Виставку реалізовано з нагоди 50-річчя засновника Музею сучасного мистецтва Одеси та мецената Вадима Мороховського. Згідно концепції виставки, увазі відвідувачів було запропоновано уявну подорож різними епохами одеської історії. Серед експонатів – роботи Сандро Фазіні, Теофіла Фраєрмана, Володимира Баранова-Росіне.

Як показав аналіз виставкових проєктів 2002 – 2021 рр., де було представлено роботи єврейських художників Одеси в Україні, Ізраїлі та США, у цього напрямку промоції їх творчого доробку є значний потенціал та суспільна потреба в подальшій організації таких проєктів.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеної роботи, досліджено джерельну базу, що висвітлює питання творчого доробку єврейських художників Одеси та його ролі в загальному художньому просторі. З'ясовано, що це комплексне питання майже не вивчалось в українській мистецтвознавчій науці в такому ключі та потребує фахового аналізу.

У першому розділі дипломної роботи вивчено соціальні, економічні, культурні, освітні, мистецькі передумови до появи плеяди єврейських художників Одеси. Внаслідок чого визначено, що місто було одним із найбільших осередків єврейства та провідним художнім центром на теренах України. Цьому чому сприяв успішний міжкультурний діалог та розвиток промисловості й торгівлі, беручи до уваги вдале географічне розташування Одеси.

Задля розуміння середовища, в якому формувались творчі особистості, проаналізовано становище та діяльність єврейської громади міста. Виявлено, що Одеса була одним із найбільших та найвпливовіших на території України та Європи центром проживання євреїв. У торгівлі, банківсько-кредитній справі, освіті, науці, культурі та мистецтві, громадській діяльності роль єврейського населення була визначальною. Це й стало одним із факторів розвитку творчого потенціалу ряду видатних єврейських художників.

У цьому ж розділі вивчено художнє тло міста. З'ясовано, що в Одесі велась активна діяльність різних творчих об'єднань, провідні позиції серед яких займало Товариство південноросійських художників і Товариство незалежних художників. А осередком формування художньої традиції в місті було Одеське художнє училище (Одеська рисувальна школа). Завдяки цьому місто посідало лідируючі позиції в Україні як мистецький осередок.

Другий розділ дипломної роботи присвячений дослідженню творчих біографій єврейських художників Одеси II половини XIX – початку XX століття. Аби розкрити це питання, сформовано перелік митців даного

періоду згідно національної приналежності. Після цього описано творчий шлях таких художників, як Леонід Пастернак, Соломон Кишинівський, Юлій Бешадський, Йосип Браз, Михайло Гершенфельд, Теофіл Фраєрман, Амшей Нюренберг, Сандро Фазіні.

Окремим підрозділом окреслено провідні жанрово-стилістичні напрямки і тенденції їх діяльності. Зроблено висновок, що одеські художники-євреї в II половині XIX – на початку XX століття працювали на перетині академічних засад образотворчого мистецтва та новаторських авангардних підходів, перебуваючи в руслі загальних процесів європейського та українського художнього життя.

Серед них – імпресіонізм, постімпресіонізм, пуантилізм, кубізм. Виявлено, що спільною рисою творчого доробку досліджуваних художників є сюжетна спільність в роботах, втілена в художніх задумах, технічних засобах та способах вираження.

Проаналізовано національну тему в живописі художників-євреїв. Із цією метою виокремлено коло митців, які в своїй роботі розробляли її. Це, зокрема, Абель Пан, Соломон Кишинівський, Теофіл Фраєрман, Амшей Нюренберг, Леонід Пастернак. Виокремлено деякі з їхніх робіт, дотичних до національної теми.

У третьому розділі досліджено аукціонну діяльність та виставкові проекти, присвячені промоції творчого доробку одеських художників-євреїв. Особливу увагу присвячено колекції живопису та графіки Якова Перемена, представленої на широкий загал у 2002 р., де переважна більшість із 86 робіт була створена саме єврейськими митцями. Проаналізована інформація про творчість єврейських митців Одеси дала змогу утвердитись у висновку, що вона становить інтерес для світового та українського арт-ринку.

Зібрано дані про колективні та персональні ретроспективні виставки в США, Ізраїлі та Україні. Виявлено, що проведення цих виставок підвищило інтерес арт-ринку та українського суспільства в цілому до художньої традиції цих митців. Про це також свідчить і знаходення робіт художників в

провідних музейних інституціях України та закордону – Національного художнього музею України, Одеського художнього музею, Тель-Авівського музею мистецтв, Державної Третьяковської галереї тощо.

До пріоритетних напрямків продовження наукової роботи належить подальша систематизація зібраних даних про єврейських художників Одеси, більш ґрунтовний мистецтвознавчий аналіз художньої манери кожного з художників, з акцентом на окремих творах.

Оскільки художні напрацювання митців-євреїв є важливою складовою як українського, так і світового образотворчого мистецтва, то в майбутньому необхідно продовжувати науково-дослідну роботу в цьому перспективному напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьєв В. А. Товариство південноросійських художників. Київ: Держвидав. образотв. мистецтва і муз. літ. УРСР, 1961. 130 с.
2. Басанець В. Погляд у минуле. Модерністи Одеси. Київ, 2014. С. 17–19.
3. Бобович Б. Виставка «незалежних»/ Бобович Б.//Театральний день. 1918. 22 ноября. С. 5.
4. Герлігі П. Одеса : Історія міста, 1794-1914 / П. Герлігі. К. : Критика, 1999. 383 с.
5. Гуляєва О. В. Виникнення та розвиток мистецтва авангарду у художньому житті Півдня України на початку ХХ століття // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зб.. Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 21. С.56–59.
6. Гуляєва О. В. Розвиток авангардних традицій у живопису на Півдні України у 1910–1920-х: Феномен «одеських парижан» // Художня культура. Актуальні проблеми: наук. вісник. Інститут проблем сучас. мистец. НАМ України. Київ : Фенікс, 2015. Вип.11. С.105–119.
7. Епоха Перемена. Виставка «Товариство незалежних».
URL: https://lb.ua/culture/2013/11/07/239170_eroha_peremena.html
(дата звернення: 16.10.2021).
8. Єврейське образотворче мистецтво.
URL: <http://www.sholomaleichemuseum.com/news/1/51.htm>
(дата звернення 28.07.2021).
9. Історія Одеси / голов. ред. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
10. Історія українського мистецтва: у 5 т. / голов. ред. Г. Скрипник ; наук. ред. Т. Кара-Васильєва. НАН України, ІМФЕ ім. М.Т.Рильського. Київ, 2007. Т. 5: Мистецтво ХХ століття. 1048 с.
11. Караульна О. М. Південь України кінця ХІХ – початку ХХ століття в

- контексті українського культурно-національного відродження: дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / Київський національний ун-т культури. Київ, 2005. 200 с.
12. Кашуба-Вольвач О. Про перший експеримент модернізму в Одесі. «Салони» Володимира Іздебського // Художня культура. Актуальні проблеми: наук. вісник. Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України. Київ : Інтертехнологія, 2008. Вип. 5. С.446–461.
13. Кишинівський Соломон. Аукціонний дім «Дукат».
URL: <http://dukat-art.com/ua/dovidnik/kishinevskiy-solomon-1862-1942>
(дата звернення: 20.10.2021).
14. Кишинівський Соломон. Аукціон 18 «Українське, російське мистецтво XIX – XXI ст. URL: <https://ua.gs-art.com/artists/5778/> (дата звернення: 04.11.2021).
15. Кишинівський С.Я. Мої спогади / Соломон Кишинівський ; упоряд., вступ. ст., підгот. тексту, комент., бібліогр. О.М. Барковської ; ред.: Н.Г. Майданюк, І.С. Шелестович ; М-во культури України, Одес. нац. наук. б-ка, Міжнар. громад. орг. «Єврейс. общин. центр «Мигдаль». Одеса : Астропринт, 2019. 272 с., 16 с. іл.
16. «Культур-Ліга. Художній авангард 1910-1920 рр. Збірка статей та альбом». Київ : Дух і Літера, 2007 г.
17. Музей історії євреїв Одеси «Мигдаль-Шорашим». Офіційний веб-сайт.
URL: <https://www.migdal.org.ua/migdal/museum/>
(дата звернення 26.07.2021).
18. Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст./ Редкол.: В. Сидоренко. К : Інтертехнологія, 2006. Кн .2. 656 с.
19. Одеська міська рада. Офіційний веб-сайт.
URL: <https://omr.gov.ua/ua/city/> (дата звернення: 26.07.2021).
20. «Одеські парижаки»: виставка українського авангарду в Нью-Йорку.
URL: [https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2012/02/120203_ukrain
e_art_newyork_it](https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2012/02/120203_ukraine_art_newyork_it) (дата звернення: 18.10.2021).

21. «Одеські парижани. Вони повернулися!». URL:
<http://odnb.odessa.ua/blogs/kherson/18> (дата звернення: 29.10.2021).
22. Перший одеський авангард.
URL: <https://artukraine.com.ua/ukr/a/znakomtes-pervyyu-odesskiy-avangard/#.YYgmXVVBzIU> (дата звернення: 08.10.2021).
23. Сандро Фазіні. URL:
https://znaimo.com.ua/%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE_%D0%A4%D0%B0%D0%B7%D1%96%D0%BD%D1%96
(дата звернення: 26.10.2021).
24. Сторінки єврейського мистецтва України: навчальний посібник для учнів ліцеїв. Упор. Наталія Риндюк, Наталія Бакуліна та Анна Уманська. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 256 с., 88 с., іл.
25. «Товариство незалежних» уперше після 1919 року повертається в Україну. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/taum-aut/tovaristvo-nezaleznhih-upershe-pislya-1919-roku-povertaietsya-v-ukrayinu> (дата звернення: 28.10.2021).
26. Чорний квадрат над чорним морем: Матеріали до історії авангардного мистецтва Одеси ХХ ст. // [Упоряд.: Є.М.Голубовський, Ф.Д.Кохрїт, Т.В.Щурова]. Одеса : «Optimum», 2007. 264 с.
27. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської Губернії в ХІХ – на початку ХХ століть. Миколаїв, Видавництво Ірини Гудим. 2008.
28. Одеський художній музей. 100 років: Каталог виставки. Одеса, 1999.
29. Виставка «Теофіл Фраєрман та його учні». URL:
https://artchive.ru/news/2091~V_poiskakh_Teofila_Fraermana_Vystavka_odesskogo_parizhanina_i_ego_uchenikov (дата звернення: 07.11.2021).
30. Абрамов В. В.Кандинский и «Весенняя выставка картин» 1914 года в Одессе // Черный квадрат над Черным морем: Материалы к истории авангардного искусства Одессы ХХ века. Одесса : Друк, 2001. С.85
31. Амшей Маркович Нюренберг.

- URL: https://artchive.ru/artists/25092~Amshej_Markovich_Njurenberg
(дата обращения: 13.10.2021).
32. Амшей Нюренберг. «Одесса – Париж – Москва. Воспоминания художника». Москва, Мосты культуры, Иерусалим, Gesharim, 2010 г.
33. Амшей Нюренберг: художник, критик, комісар. URL: <https://antikvar.ua/amshej-nyurenberg-hudozhnik-kritik-komi/> (дата звернення: 03.11.2021).
34. Асеева Н. Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры: Конец XIX – начало XX века. Киев : Наукова думка, 1989. 197 с.
35. Бабенков В. Судьба Исаака Малика. Еврейский обозреватель. 2020 г. №05/329. URL: <https://jew-observer.com/iskusstvo/sudba-isaaka-malika/>
(дата обращения: 09.11.2021).
36. Баранов-Россине Владимир. URL: <https://artukraine.com.ua/a/vladimir-baranov-rossine-nash-chelovek-v-parizhe/#.YSkfCU5R1nI>
(дата обращения: 01.09.2021).
37. Барковская О. Одесса, 1901-1941 : выставки, зрелища, концерты. Чорний квадрат над чорним морем: Матеріали до історії авангардного мистецтва Одеси ХХ ст./ Упоряд.: Є. М. Голубовський, Ф. Д. Кохріт, Т. В. Щурова. Одесса: «Optimum», 2007. С. 15–63.
38. Бершадский Юлий Рафаилович. Одесский биографический справочник. URL: <http://odessa-memory.info/index.php?id=528>
(дата обращения: 25.10.2021).
39. В предощущеньи чуда. Одесские художники-евреи XIX-XX в.в.». Каталог выставки в программе 5-го Общинного фестиваля еврейской книги. MIGDAL, 2002 г.
40. Выставка графики еврейских художников начала XX века.
URL: <https://jewish.ru/ru/news/articles/141217/> (дата обращения: 07.11.2021).

41. Выставка «Общество независимых». URL:
https://lb.ua/culture/2013/11/01/237618_kartini_odesskih_avangardistov.html (дата обращения: 28.10.2021).
42. Выставка «Обыкновенное чудо. Одесские художники-евреи XIX-XXI веков». URL: <http://ofam.od.ua/php/arhiv2.php?dates=2012-12-16> (дата обращения: 29.09.2021).
43. Выставка «Одесские парижане. Они вернулись!». URL:
<https://dumskaya.net/news/odesskie-parigane-snova-doma-foto-039388/> (дата обращения: 10.10.2021).
44. Выставка «Украинский авангард: одесские парижане». URL: <https://antikvar.ua/q-q-7/> (дата обращения: 04.11.2021).
45. Гершенфельд Михаил Константинович. Благотворительный аукцион. Аукционный дом «Корнерс». URL: <http://korners.kiev.ua/painter/32715/> (дата обращения: 30.10.2021).
46. Гершенфельд Михаил Константинович. Энциклопедия русского авангарда. URL: <http://rusavangard.ru/online/biographies/gershenfeld-mikhail-konstantinovich/> (дата обращения: 21.10.2021).
47. Голубовский Е. Цвет одесского мифа. Кириак Костанди и художники-греки в Одессе конец XIX начало XX века. / под. ред.: О. Ф. Ботушанской, Г. А. Изувиты, С. З. Луцника и др. Одесса: Друк, 2002. С. 13.
48. Добролюбский, О. Губарь, А. Красножон. Борисфен – Хаджибей – Одесса. Одесса, Кишинев : Высшая Антропологическая Школа, 2002. 272 с.
49. Еврейская тематика в творчестве одесских художников XIX – XXI веков: от Леонида Пастернака до Александра Ройтбурда. URL: <http://viknaodessa.od.ua/?evrejskaya-tematika-v-tvorchestve-odesskikh-khudozhnikov> (дата обращения 02.10.2021).

50. Еврейская энциклопедия. Т. XII. С. 50; Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. М.; Иерусалим : Мосты культуры. Гешарим, 1995. С. 44–50.
51. «Еврейское искусство в европейском контексте. Сборник статей». Иерусалим, Гешарим, 2002 г. 5. С.Я. Кишиньовский «Матеріяли до монографії з приводу сорокорічного ювілею (1889–1929). Одеса, 1929 р.
52. Казовский Г.И. Еврейское искусство в России. 1900–1948. Этюды истории // Советское искусствознание. 1991. №27. С. 228–254.
53. Кауфман, З. С. Краткий очерк истории еврейского искусства / З. С. Кауфман. Петрозаводск : ПИН, 2012. 95 с. : ил.
54. Кердман Б. Одесские парижане в Рамат-Гане.
URL: file:///C:/Users/1/Downloads/alm_26_219-226.pdf
(дата обращения: 15.10.2021).
55. Кишиневский Соломон Яковлевич. Одесский биографический справочник. URL: <http://odessa-memory.info/index.php?id=342>
(дата обращения: 23.10.2021).
56. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы Иерусалим, 1996.
57. Кричевский И. «Одесские парижане» и парижский одессит. Всемирные одесские новости. 2006. №4 (63).
URL: https://www.odessitclub.org/publications/won/won_63/won_63_6.pdf
(дата обращения: 12.09.2021).
58. Ксендзюк О. Еврейское книгопечатанье в Одессе.
URL: <https://www.migdal.org.ua/times/168/54873/>
(дата обращения: 04.08.2021).
59. Леонид Пастернак в России и Германии. М., Пинакотека, 2001 г. 160 с., ил.
60. Лущик С. Одесские «Салоны Издебского» и их создатель. Одесса : Студия «Негоциант», 2005. 352 с.

61. Малахов Вадим Александрович. Социально-политическое положение еврейского населения в регионах Российской империи. 50-е – начало 80-х годов XIX века: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.02 / Малахов Вадим Александрович; [Место защиты: Российский государственный гуманитарный университет]. Москва, 2014. 209 с.
62. Общество независимых художников.
URL: <https://artinvestment.ru/auctions/?c=80725>
(дата обращения: 11.08.2021).
63. Общество независимых художников в Одессе / сот., авт. вступ. ст. О.М. Барковская ; рецензент В.А. Абрамов ; консультант С.З. Лущик ; ред. И.С. Шелестович ; Одес. нац. науч. б-ка им. М. Горького. Одесса : ВМВ, 2012. 216 с. : ил.
64. Одесса. Электронная еврейская энциклопедия.
URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/13047/> (дата обращения: 02.08.2021).
65. Одесские парижане. Произведения художников-модернистов из коллекции Якова Перемена // [Под ред. Л. Войскун]. Москва: Мосты культуры, 2006. 130 с.
66. «Они оставили след в истории Одессы. Электронный биографический справочник. Одесса, 2010 г.
67. Нюренберг А. «Избранная графика». 100 факсимильных репродукций. ПР Ольги Тангян. М., 2009 г.
68. Нюренберг Амшей Маркович. Энциклопедия русского авангарда.
URL: <http://rusavangard.ru/online/biographies/nyurenberg-amshey-markovich/> (дата обращения: 08.10.2021).
69. Пан Абель. Электронная еврейская энциклопедия.
URL: <https://eleven.co.il/jewish-art/visual-architecture/13136/>
(дата обращения: 18.11.2021).

- 70.Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (социальнополитическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904). М. : Мосты культуры. Иерусалим : Гешарим, 2002. 446 с.
- 71.Проект Объединенной еврейской общины Украины. Официальный веб-сайт. URL: <https://ujew.com.ua/> (дата обращения: 28.08.2021).
- 72.Соломон Яковлевич Кишинёвский. 50-летие художественной деятельности (1888 –1938). Одесса, 1938 г.
- 73.Теофил Фраерман. URL: <https://jewishnews.com.ua/society/poslednij-bereg-teofila-fraermana> (дата обращения: 23.10.2021).
- 74.Теофил Фраерман. URL: <http://ju.org.ua/ru/media/1046.html> (дата обращения 18.11.2021).
- 75.Товарищество южнорусских художников : библиограф. справочник : в 2 ч. / сост. : В.А. Афанасьев, О.М. Барковская ; Одес. нац. науч. б-ка им. М. Горького. Изд. 2-е, испр. и доп. Одесса, 2014.
- 76.Свободный художник на большой дороге истории.
URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/218/tabel.htm> (дата обращения: 12.10.2021).
- 77.Фраерман Теофил Борисович. Одесский биографический справочник.
URL: <http://odessa-memory.info/index.php?id=97> (дата обращения: 22.10.2021).
- 78.Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры, 1794 – 1881. М., Иерусалим : Гешарим, 1995. 208 с.
- 79.Электронный биографический справочник «Они оставили след в истории Одессы». Веб-сайт. URL: <http://odessa-memory.info/index.php?id=173> (дата обращения: 02.09.2021).

ДОДАТКИ

Рис. 1. Будівля Новоросійського імператорського університету,
м. Одеса, II половина XIX століття

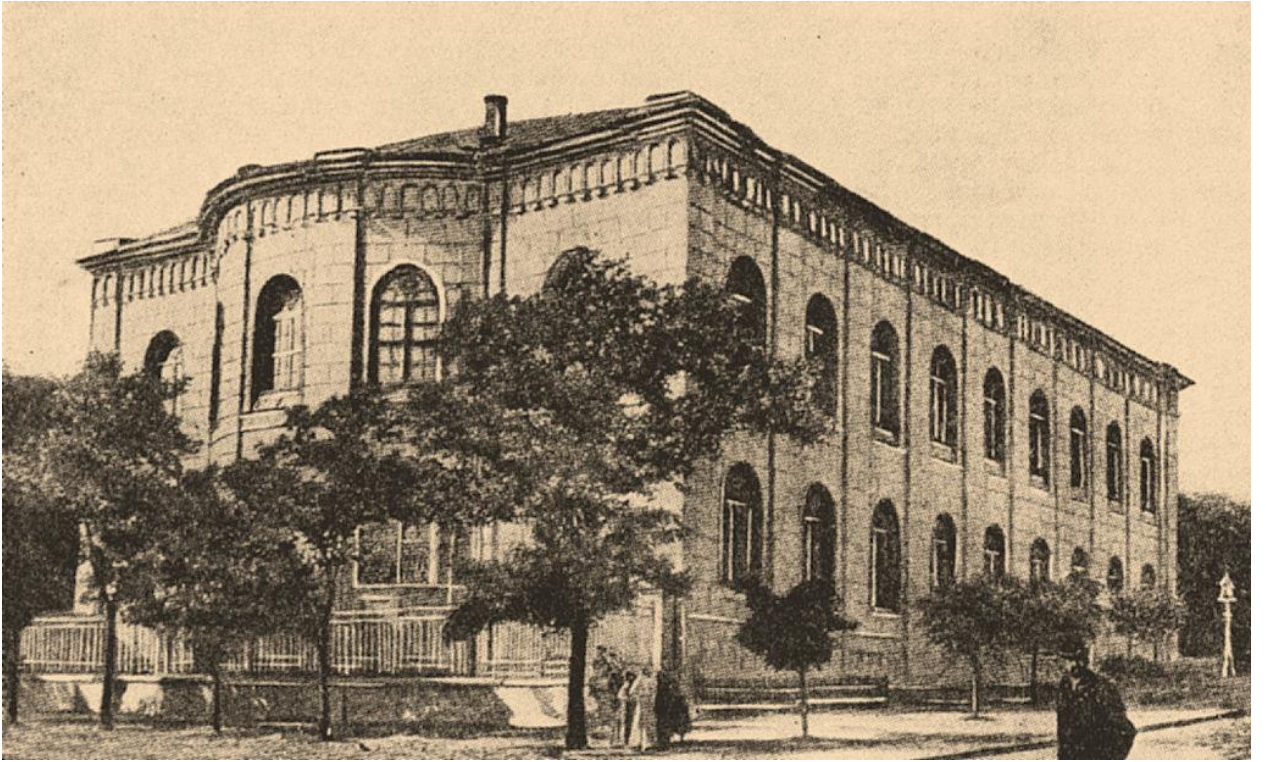

Рис. 2. Будівля синагоги Ор-Самеах, м. Одеса, II половина XIX століття

Рис. 3. Виставка Товариство незалежних художників (Одеса, 1918 р.)
Зліва направо (сидять): Ісаак Малик, Віктор Мідлер, Михайло Гершенфельд,
Микола Юхневич, Теофіл Фраєрман, Поліна Мамичева, Амшей Нюренберг.
Зліва направо (стоять): Михайло Бродський, Соломон Кишинівський,
Макс Гельман, Наум Соколик, Юхим Брудерзон.

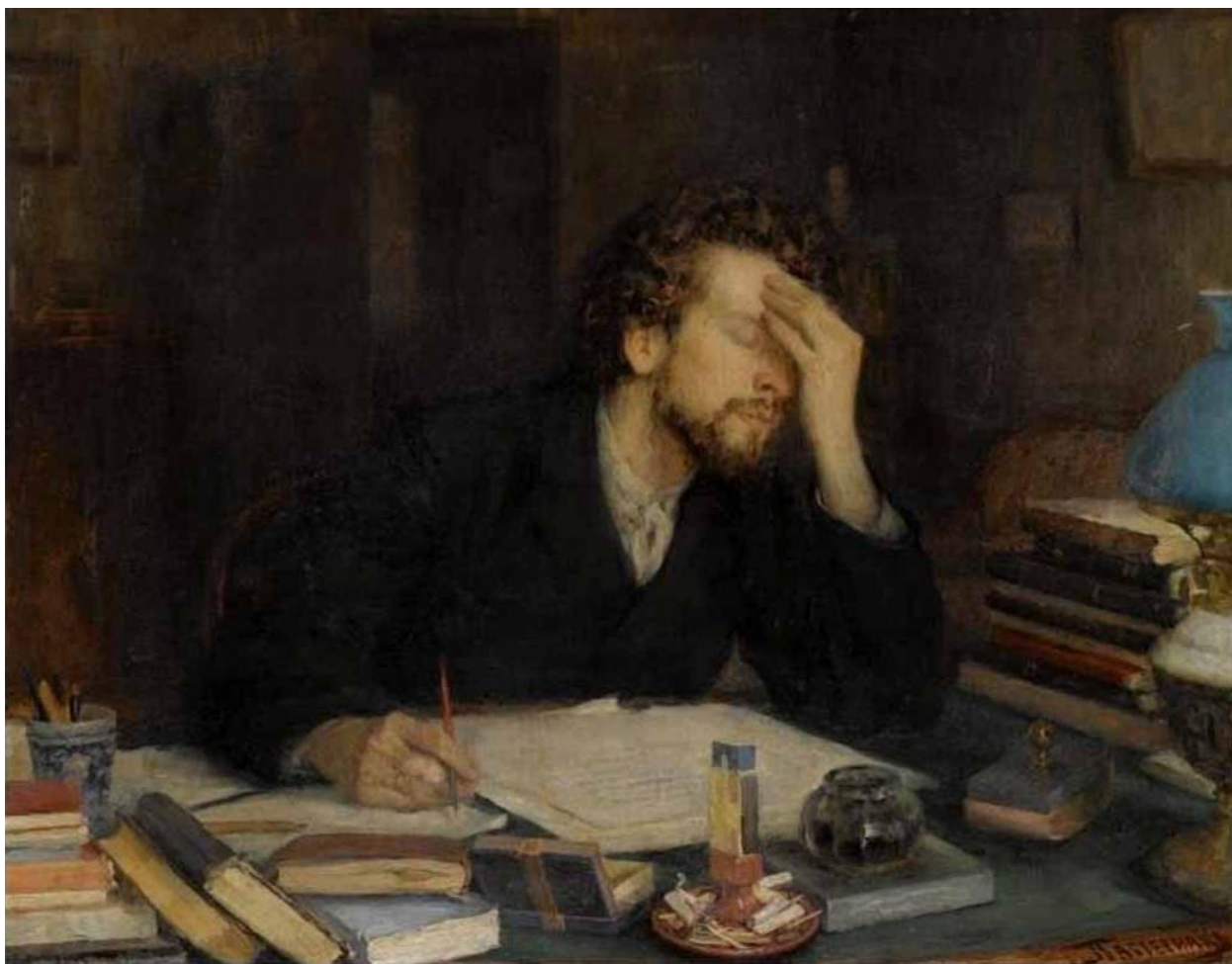

Рис. 4. Леонід Пастернак «Муки творчості», 1892 р.

Рис. 5. Соломон Кишинівський «Портрет артиста В.М. Давидова»,
1902 р.

Рис. 6. Юлій Бершадський «Портрет дружини», 1903 р.

Рис. 7. Йосип Браз «Мати і дитя», 1896 р.

Рис. 8. Йосип Браз «Після дощу», 1915 р.

Рис. 9. Михайло Гершенфельд «Вілла Боргезе. Рим», 1900-і рр.

Рис. 10. Теофіл Фраєрман «Вечір», 1918 р.

Рис. 11. Амшей Нюренберг «Полованья. Античный мотив», 1912 р.

Рис. 12. Амшей Нюренберг «Ташкент. Слепі жебраки. Курці опіуму»,
1923 р.

Рис. 13. Сандро Фазіні «Жінка на дивані», 1915 р.

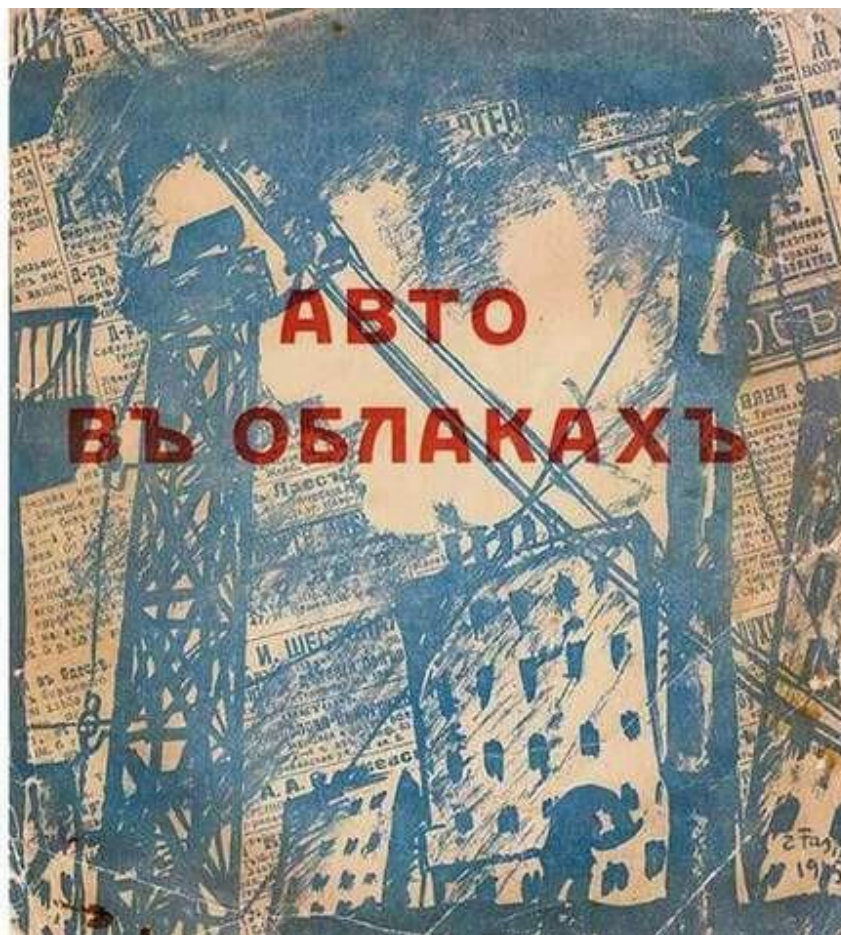

Рис. 14. Сандро Фазіні. Обкладинка літературного альманаху
«Авто в хмарах», 1915 р.

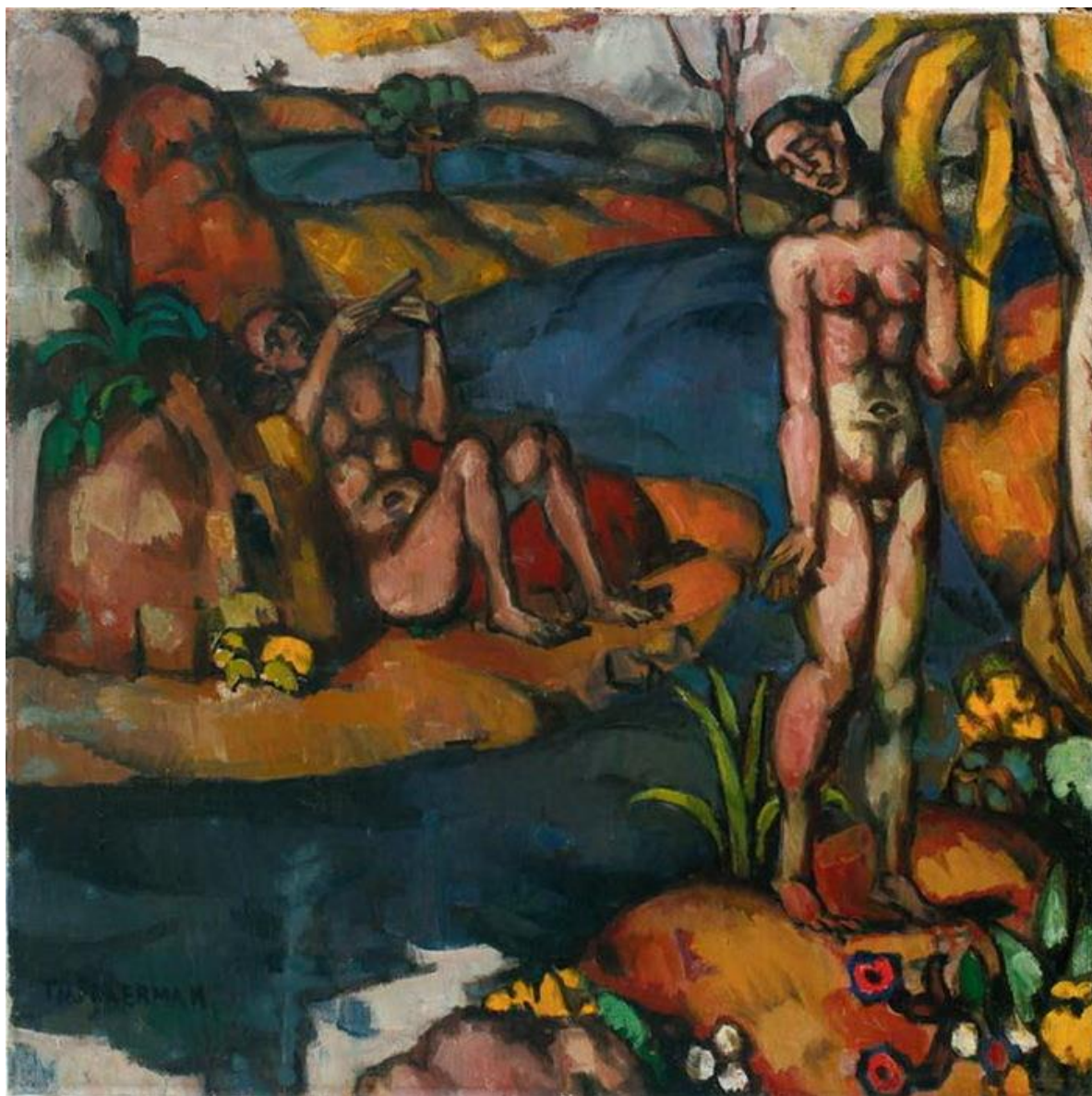

Рис. 15. Теофіл Фраєрман «Дафніс і Хлоя», 1917 р.

Рис. 16. Теофіл Фраєрман «Берег моря» (етюд)

Рис. 17. Соломон Кишинівський «Клезмери»,
рік створення невідомий

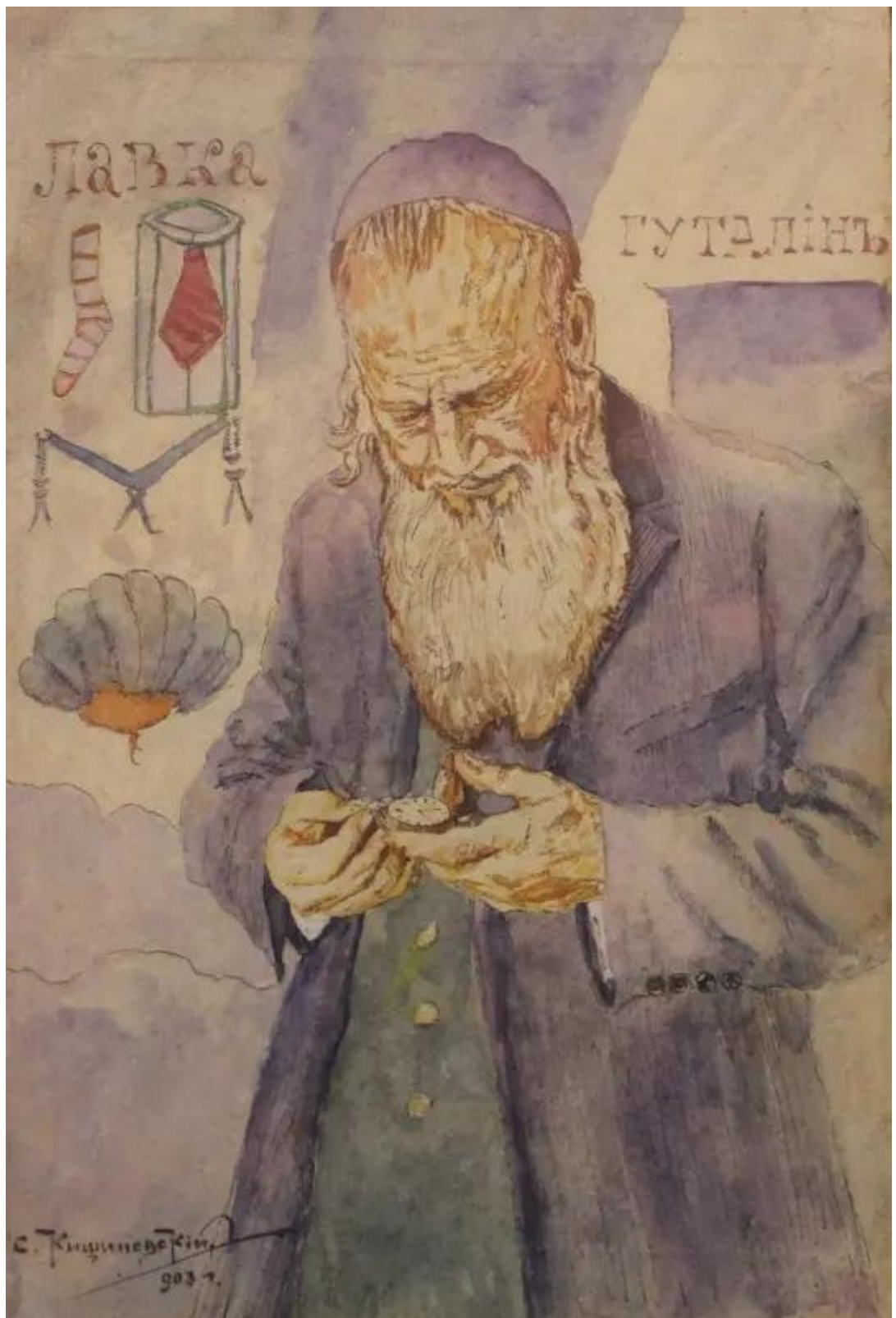

Рис. 18. Соломон Кишинівський «Крамар», 1903 р.

Рис. 19. Соломон Кишинівський «Шофар», 1903 р.

Рис. 20. Соломон Кишинівський «Скрипаль», 1903 р.

Рис. 21. Леонід Пастернак «Єврейка з панчохою», 1889 р.

Рис. 22. Леонід Пастернак «Три музиканти», 1901 – 1902 рр.

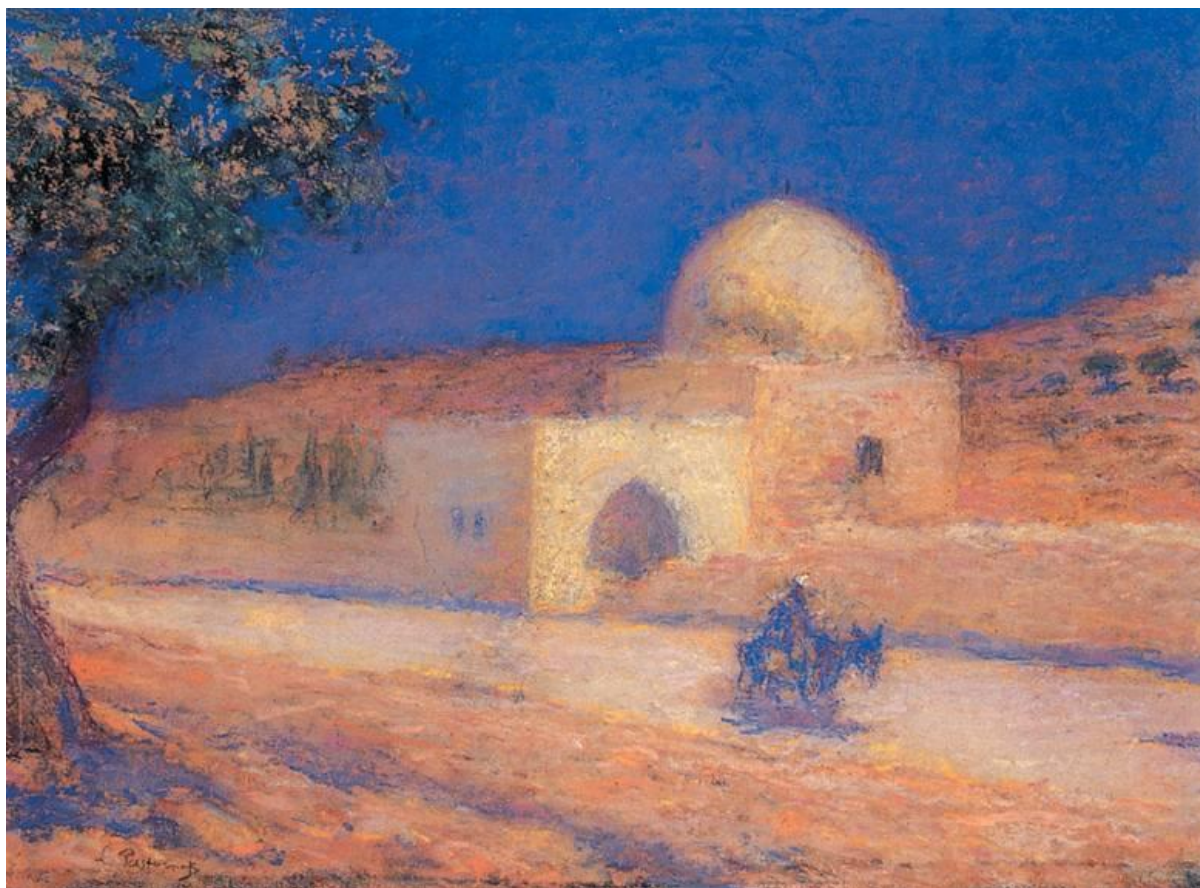

Рис. 23. Леонід Пастернак «Пейзаж з мавзолеєм Рахілі. Палестина»,
1924 р.

Рис. 24. Теофіл Фраєрман «Кравець», рік створення невідомий

Рис. 25. Теофіл Фраєрман «Лахмітник», рік створення невідомий

Рис. 26. Теофіл Фраерман «Голова Христа», 1918 р.

Рис. 27. Теофіл Фраерман «Пророк», 1919 р.

Рис. 28. Колективна карикатура «Вільної майстерні»
 по ескізу Амшея Нюренберга
 «Дружній шарж на Якова Перемена», 1918 р.

Рис. 29. Амшей Нюренберг «Вулиця в Єрусалимці», 1919 р.

Рис. 30. Амшей Нюренберг «Носій хліба», 1929 р.

Рис. 31. Абель Пан «Сара, Ревекка, Рахіль и Лія»

Рис. 32. Абель Пан «Біженці», 1906 р.

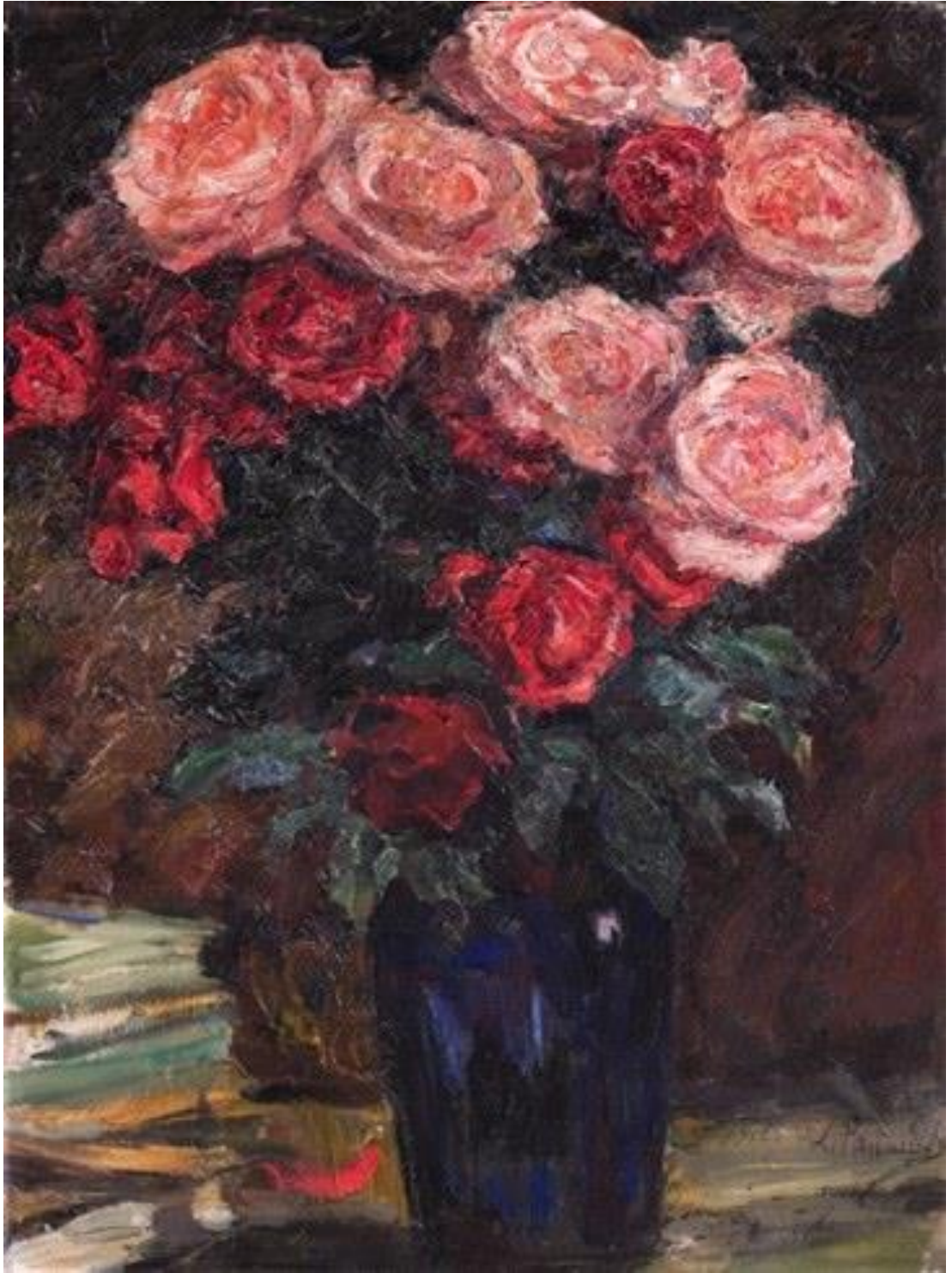

Рис. 33. Леонід Пастернак «Троянди в синій вазі»,
1920-і – 1930-і рр.

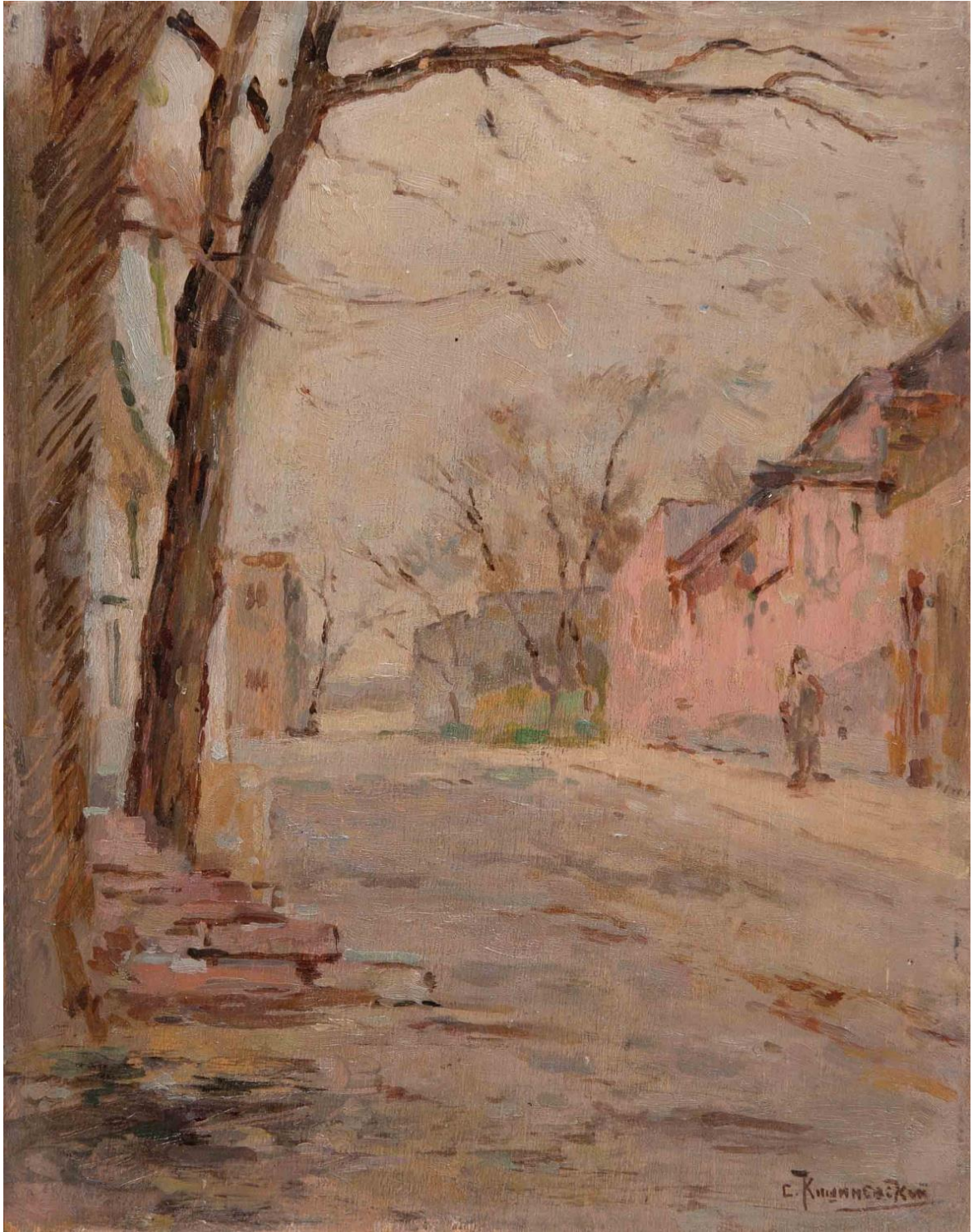

Рис. 34. Соломон Кишинівський «Вулиця», 1920-і рр.

Рис. 35. Фрагмент експозиції виставки
«Український авангард: одеські парижани»,
Нью-Йорк, США, 2012 р.

Рис. 36. Афіша виставки «Вони повернулись!»,
Музей сучасного мистецтва Одеси, 2014 р.

Рис. 37. Афіша виставки «ЗВИЧАЙНЕ ДИВО. Одеські художники-евреї XIX – XXI ст.», Одеський художній музей, 2012 р.

Рис. 38. Афіша виставки «Вчора, сьогодні, завжди.

Одеса в колекції Вадима Мороховського»,
Музей сучасного мистецтва Одеси, 2021 р.